

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

דניאל רייזר

לזכרו היקר של מיכאל פומרנץ
שכל חייו היו סיפור של ניגון

א. פואמה שנשכחה

מבוא

אלי ויזל היה סופר אמריקאי יליד רומניה, פרופסור בקתדרה למדעי הרוח באוניברסיטת בוסטון, פעיל זכויות אדם, חתן פרס נובל וניצול שואה. ויזל נולד ב־1928 בסיגט, רומניה (טרנסילבניה), למשפחה יהודית־חסידית. בן חמש־עשרה גורש עם משפחתו לאושוויץ, שם נרצחו אימו ואחותו הצעירה. לאחר המלחמה עבר לצרפת ולאחר מכן לארצות הברית. הוא פרסם עשרות ספרים ומאמרים בצרפתית, באנגלית, בידיש ובעברית. ספרו "לילה" מבוסס על קורותיו במחנות הריכוז וההשמדה, והוא השפיע על דעת הקהל העולמית על השואה. ויזל זכה בפרס נובל לשלום בשנת 1986 על פועלו ב"ועדה הנשיאותית לזכר השואה", שבראשה עמד.¹

* תודתי לרשות המחקר של מכללת הרצוג. מחקר זה (מס' 2453/20) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, כחלק מפרויקט מורחב העוסק בחקר החסידות המאוחרת. יעמדו על הברכה: ד"ר אמילי קופלי (Emily Kopley) מאוניברסיטת מקגיל, קנדה, שרנה איתי בנושא וסיפקה לי מאמרים; ד"ר יעל ריצ'לר־פרידמן, המנהלת הפדגוגית של בית הספר להוראת השואה ביד ושם, שהביאה לתשומת ליבי את דבר הימצאותן של כמה מהתמונות המוצגות כאן; ד"ר יואל רפל, שקרא את המאמר בגרסתו הראשונית, העיר והאיר; ושלושת הקוראים האנונימיים של המאמר, שהצעותיהם שיפרו את המאמר והצריכוני לחדד ולהבהיר את טענותיי.

1. לביוגרפיה מפורטת ראו ס' כץ, "אלי ויזל: האיש ומורשתו", יד ושם – קובץ מחקרים מה, 2 (2016), עמ' 11–34.

ב־1978 פרסם ויזל בקובץ מחקרים לכבוד ידידו ר' וולפה קלמן, סגן נשיא כנסת הרבנים של התנועה הקונסרבטיבית באותן השנים, את הפואמה באנגלית "סיפורו של ניגון"². ואולם פואמה זו נשכחה במהירות, כמעט לא הפנו אליה, וייחודה שקע בחזרה אל שולי ההיסטוריה.³ אפילו משפחתו הקרובה של ויזל, אשתו ובנו, לא ידעו ולא שמעו מעודם על פואמה זו עד שמוכר ספרים בירושלים, מיכאל פומרנץ, עורר אותם לדבר קיומה והביא בסופו של דבר לפרסומה מחדש בשנת 2021.⁴ עיון בפואמה זו מעלה כי ויזל מגדיר באופן ייחודי ומחודש את טיב החסידות ואת הניגון החסידי, באופן שונה מן המקובל במחקר החסידות.⁵

"סיפורו של ניגון" פותח במקרה אכזרי וטראגי. הנאצים או "האויב", בלשונו של ויזל, דורשים מראשי הקהילה היהודית ב"גטו / אֵי שֶׁם בְּמִזְרַח / לְעֵת מְמִשְׁלַת הַלְיָלָה"⁶, למסור לידם עשרה יהודים, בתאריך חג הפורים. האויב אינו מסתיר את מטרתו - מוות בתלייה. זאת כמעשה נקמה על תלייתם של עשרת בני המן בידי היהודים בשושן בירת פרס לפני כאלפיים וארבע מאות שנים: "מְחַר פּוּרִים / וְהַצֵּר / הַמְתַּכְנֵן לְנֶקֶם אֶת נֶקֶמַת עֶשְׂרֵת בְּנֵי הַמֶּן / יִתְּלֶה עֶשְׂרֵה מְשָׁלְנוּ".

בפרולוג הפואמה כמה מרכיבים. ראשית, לא האויב בוחר את הקורבנות, אלא הוא מטיל מלאכה נוראית זו על ראשי הקהילה, היינו היודנראט. שנית, פעולה זו

- 2 E. Wiesel, "The Tale of a Niggun", Arthur A. Chiel (ed.), *Perspectives on Jews and Judaism: Essays in Honor of Wolfe Kelman*, New York 1978, pp. 455-475
- 3 לדוגמה, לאחרונה יצא לאור ספר שכולו מוקדש למורשת החסידית של ויזל: D. Patterson, *Portraits: The Hasidic Legacy of Elie Wiesel*, Albany 2021. הספר דן בפרוטרוט הן בהגדרת החסידות של ויזל הן במשמעות הניגון החסידי במשנתו של ויזל. הגדרות אלו נקבעו לאור עיון בכל כתביו הספרותיים, ואולם כפי שצוין איתרע מזלה של הפואמה "סיפורו של ניגון" והיא נעדרת מתודעת החוקרים וגם מספר זה.
- 4 E. Wiesel, *The Tale of a Niggun*, illustrations by Mark Podwal, introduction by Elisha Wiesel, New York 2021. וראו שם עמ' viii את תורתם למיכאל, שהביא לידיעתם את קיומה של פואמה זו.
- 5 הגדרת טיבה של החסידות חלוקה במחקר וכמספר החוקרים כן מספר ההגדרות. במסגרת זו לא אוכל להאריך בכך ואציין רק שני קצוות: לפי גרשם שלום החסידות היא פופולריזציה של הקבלה ופסיכולוגיזציה של הסמלים הקבליים ושל תורת האר"י, ראו ג' שלום, "החסידות: השלב האחרון", א' רובינשטיין (עורך), פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה, ירושלים תשל"ח, עמ' 43; הנ"ל, דברים בגו: פרקי מורשה ותחיה, תל אביב תשמ"ב, עמ' 354-353. לעומת זאת לפי משה אידל היסוד החיוני של תנועת החסידות אינו תפיסה תאולוגית כלשהי. המיסטיקה החסידית קשורה יותר בקיומן של פרקטיקות וטכניקות מיסטיות. ראו מ' אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 383. וראו עוד סיכום של הגדרות שנות אצל ר' וקס, "עולמה הרוחני והרעיוני של תנועת החסידות", א' הר"שפי (עורך), אור חוזר: עולמה של החסידות, רמת גן תשפ"ב, עמ' 814-835.
- 6 כל הציטוטים במאמר זה לקוחים מתוך א' ויזל, "סיפורו של ניגון", תרגם לעברית ד' רייזר, עתר יט (תשפ"ד), עמ' 119-139.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

מוצגת כנקמה מצד הנאצים, ובפועל היא, ללא ספק, התעללות ביהודים וכוודאי גם ביזוי היהדות.⁷ שלישית - ראשי הקהילה אינם מוכנים לקבל החלטה ולבחור בעשרה יהודים. במקום זאת הם פונים אל "רב הגטו" שיאמר את דברו, יכריע ויפסוק להם הלכה. הרב המזועזע מן השאלה, עד עמקי נשמתו, רועד כולו, מבקש להתייחד עם ספריו לילה שלם ומבטיח לתת מענה לראשי הקהילה עד אור הבוקר.

מסע אסטראלי

עיונו של רב הגטו בספרים כדי להשיב אם מותר לבחור עשרה יהודים ולהסגירם לידי הצוררים הופך להיות מעין מסע אסטראלי, שבו הוא פוגש דמויות מופת מן ההיסטוריה היהודית ובהן: רבי משה בן מימון (הרמב"ם), רבי ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט), רבי אליהו (הגאון מווילנה) ורבי לוי יצחק מברדיצ'ב. בראש ובראשונה הרב מתייעץ עם הרמב"ם, "שְׁחֻזָּה אֶת כָּל הַמְצָבִים שֶׁל כָּל הַקְּהָלוֹת / פְּסִיקוּתוֹ בְּהִירוֹת וּמְדִיקוֹת / פְּשׁוּטוֹת וְאֲנוּשִׁיּוֹת". הרמב"ם אומר לו שכבר פסק הלכה ברורה בנושא זה: "אָסוּר לְאַף קְהֵלָה / אֶפְלוּ בִימֵי מְצוֹר וּמְצוֹק / לְהַקְרִיב אֶחָד מִחֲבָרֵיהָ / עֲדִיף שְׂמִימוֹתוֹ יַחְדָּו / מְאֹשֶׁר לְמִסֵּר / לְאוֹיֵב שְׂאִינֹו יוֹדֵעַ שְׂבַע - / אֶחָד מִבְּנֵיהָ". לו ויזל היה כותב את הפואמה בעברית, ודאי וודאי שהיה מצטט מן המקור: "אמררו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגוהו ואם לא נהרוג כולכם - יִהְרָגוּ כוֹלָם ואל יִמְסְרוּ להם נפש אחת מישראל".⁸ עם זאת השיח האסטראלי בין רב הגטו ובין הרמב"ם מסתיים בכך שגם הרמב"ם מודה ואומר: "לא יִכְלֹתִי לְחַזוֹת אֶת מְצוֹקְתָּךְ / אֶת אֶסוֹנְךָ / לא, רַב אִמְלָל / לא, אַחַּ מְסַכֵּן שְׁלִי / אֲנִי מֵשֶׁה בֶּן מִימון / לא יְכוֹל לְהִיֹּת לְעֹזֵר לְךָ וּלְשִׁלְּךָ". אין ספק שהבסיס לעמדה זו נעוץ בתפיסה של ויזל שהשואה הייתה אירוע חריג, הן בהיסטוריה היהודית הן בהיסטוריה העולמית.⁹ חריגותה ונבדלותה של השואה היא הסיבה שאפילו הרמב"ם, הנשר הגדול שראה ממבט-על את מה שהתרחש ומה שעתידי להתרחש, לא יכול לחזות מצב כה אפל, של "לילה", כדוגמת השואה.

7 על ביזוי היהדות, מלבד רצח היהודים, כמרכיב מרכזי בהכנת השואה וייחודיותה ראו ד' מכמן, "מה היתה 'השואה'? עיון מושגי, היסטוריוגרפי והיסטורי", בשביל הזיכרון 18 (תשע"ד), עמ' 2-9; Idem., "The Holocaust: Do We Agree What We Are Talking About?" *Studies* 20 (2015), pp. 117-128.

8 רמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה ה, ה.

9 ראו א' ויזל, "השואה חורגת מן ההיסטוריה", הנ"ל, איפה היהודים שלי?, בעריכת י' רפל, תל אביב תשס"ח, עמ' 206-208; הנ"ל, בין השמשות: סיפורים ורשימות, תרגם מצרפתית מ' מגד, תל אביב תשל"ב, עמ' 144; הנ"ל, "קיום יהודי מתוך השואה", תפוצות ישראל ה, ג (תשל"ל), עמ' 86.

לאחר המפגש עם הרמב"ם וסירובו של רב הגטו לקבל את פסק ההלכה של הרמב"ם מפאת נבדלותה של השואה, מסעו האסטרטגי של רב הגטו נמשך ללא סדר כרונולוגי. הוא טס בזמן "רצוא ושוב", "פנים ואחור", ופוגש את התנאים ואת האמוראים, את חכמי ארץ ישראל ובבל, את חכמי אשכנז וספרד וכולם מבטלים את דעתם מפני דעת הרמב"ם: "אם הוא / מורנו ורננו / משה בן מימון / לא יכול לעזר לך - / כיצד נוכל אנו?". הרב אינו מוותר ואינו מתייאש וממשיך את מסעו: "וכך - / מספר לספר / מדור לדור / ממורה למורה / מגיע הרב אל הבעש"ט".

ניגון הבעש"ט

רב הגטו "בוכה ומתפַּחַח" ופונה אל הבעש"ט: "ישְׂרָאֵל, הוא אומר / ישְׂרָאֵל בְּן שָׂרָה / אַתָּה שְׁנַחֲמַת קְהָלוֹת כֹּה רַבּוֹת / שֶׁהָיוּ בְּמִצְוָה / נַחֵם גַּם אוֹתָנוּ. / חוֹלְלֵת / נְסִים כֹּה רַבִּים / לְאַנְשֵׁים כֹּה רַבִּים / הַשְׁתַּדֵּל בְּעַדָּנוּ".¹⁰ אכן הבעש"ט כצפוי, חושב "מחוץ לקופסה" ומגיב באופן לא שיגרתי. הוא אינו עונה לשאלתו של הרב, אין לו תשובה שיש בה מילים ואותיות, אלא הוא פוצח בניגון - לחן שמימי, מלודיה שמבוצעת באופן ווקאלי - ללא מילים. הרב מקווה שבכוחו של ניגון הבעש"ט "לשבר את שלשלאות הרשע והמַאֲרָה". הרב מקווה, כפי שסופר רבות בספרות השבחים החסידית, שניגונו של הבעש"ט מחולל ניסים ויש בו כוחות נסתרים העולים אפילו על כוחותיהם של המלאכים והשרפים. גם ויזל בתארו את הבעש"ט בספרו "הנשמה החסידית" אינו מדלג על חשיבות הניגון ומוסיף ממד נוסף:

השיר יקר יותר מן המילים, כוונה חשובה מנוסחאות [...] מנגינה קצרה עשויה להכיל את כל השמחה בעולם, וכאשר משחררים אותה, היא עשויה להשפיע על הגורל. לשום קבוצת עלית אין מונופול על השירים או על הדמעות; אלוהים מאזין לרועה המנגן בחלילו באותה מידה של רצון שבה הוא מאזין לקדוש המתכחש לקשריו הארציים.¹¹

ואולם עתה, בגטו, הבעש"ט אינו מצליח להפעיל את כוחות הניגון הפלאי ולהחילם על תקופה כה חריגה כמו השואה. נבדלותה של השואה אינה מאפשרת, ואף מונעת,

10 E. Wiesel, *From the Kingdom of Memory: Reminiscences*, New York 1990, p. 28: "The Baal Shem Tov, it is said, used to read the Zohar while his eyes surveyed the Earth from end-to-end; We Jewish children would listen to this legend and, in our imagination, we would see the rabbi stopping to smile at us and show us the way"

11 א' ויזל, הנשמה החסידית: אישים, מעשיות, מעשים, תל אביב תש"ע, עמ' 32.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

ניסים ואולי גם תקווה לישועה: "איני יכול לעזר לך / מישהו לא רוצה שאעזור לך". לפיכך מתקיים בפואמה היפוך תפקידים מפתיע: הבעש"ט הפך ממושע לנזקק, ממייעץ למבקש עזרה: "אך רב הגטו / שהעצבות התגברה עליו / אינו מסגל לעזר לבעש"ט". ישנה מקבילה בכתבי ויזל לתיאור מוגבלותו של הבעש"ט, בדומה לפואמה דידן ובשימושי לשון מקבילים:

במהלך שתי המאות העתידות לבוא, עתידה היתה האגדה של הבעל-שם-טוב לצוף במהלך ניסיונות רבים שהיה על תלמידיו לעמוד בהם. היא סייעה לאנשים להישאר בחיים, ולעיתים להכין עצמם למוות. היא הופיעה אפילו בממלכת הלילה. בחזונו של משורר יהודי, מבקר הבעל-שם יהודים שנטבחו אי שם במזרח. גופותיהם ממלאות את החפירות עד הקצה. לפתע מושטות זרועותיהם אל עבר מבקרים המזהירים וקריאה נשמעת: "ברוך הבא, רבי ישראל הבעל-שם טוב. תודה לך על ניסיה, רבי ישראל בן אליעזר". וכך, בעולם האגדות של החסידים, הולך הבעל-שם בעקבות תלמידיו עד קצה החושך. עוד נס? ודאי שלא. המוות מבטל ניסים, מותם של מיליון ילדים מבטל יותר מאשר ניסים.¹²

מוטיב הלילה, המוכר לנו מכתבי ויזל, שזור לאורכה ולרוחבה של פואמה זו. העלילה מתרחשת "בזמן ממשלת הלילה"; הרב בגטו הוא "קורבן ללילה ולמושטטים בו" והוא מרגיש שהוא "טובע, נמשך מטה על ידי השתיקה של הלילה, שהיא גם [שתיקתו] של אלוהים". הקשר בין הלילה לשתיקה הוא למעשה הקשר בין שמו המתורגם של ספרו הראשון של אלי ויזל "הלילה" ובין שמו המקורי ביידיש "און די וועלט האָט געשוויגן" (והעולם שָׁתק). נראה שכשם שספרו הראשון אוטוביוגרפי ועוסק בחייו של אלי ויזל, כך גם פואמה זו היא במונח מסוים אוטוביוגרפית-רוחנית ועוסקת בלבטיו של הרב בגטו - בבואה ללבטיו של ויזל עצמו.¹³ באותו האופן יש לבחון את השימוש של ויזל ב"ניגון הבעש"ט", כלומר באמצעות השוואה לכתביו האחרים של ויזל ובהם עדויות ביוגרפיות אישיות שחלק עם קוראיו נוכל לחשוף מה מייחד את החסידות לדעתו של ויזל, ומהו ניגון הבעש"ט, ובכלל - מה המשמעות של הניגון החסידי לאחר השואה אליבא דוויזל. ברם, לשם כך שומה עלינו להמשיך בתיאור העלילה בפואמה.

12 שם, עמ' 43.

13 למען הסר טעות, אין כוונתי לומר כי הדילמה המתוארת כאן היא אישית המצטמצמת לאדם אחד בלבד, אלא ברור שהיא דילמה יהודית-כללית. ויזל, כסוכן תרבות, מעצב את הדילמה הזאת למען קוראיו ומכנה זיכרון קולקטיבי של השואה, כפי שאפרט בהמשך המאמר.

מסירת נפש ומסירות נפש

מאוכזב מן הבעש"ט פונה רב הגטו אל "שכנו של הבעש"ט / ויריבו הידידותי", רבי אליהו מוילנה, הידוע בשם "הגר"א". בניגוד לדעתו המודרנית של ויזל, הגר"א בפואמה זו סבור ש"לכל השאלות ישנן תשובות! / האם עינת פדבעי? / [...] ולא מצאת דבר?". לאחר מחשבה מה הציע הגר"א, שהעריץ את הרמב"ם ופסיקותיו, שיטה מקורית וחדשנית:

עֲשֶׂה שְׂמוֹת / אִמְרַת שְׁהָאֵיב דּוֹרֵשׁ עֲשֶׂה שְׂמוֹת, נְכוּן? / כֵּן, אֲנִי מֵבִין / חֲכָה / אֲנִי רוֹאֶה מַה יֵשׁ לַעֲשׂוֹת / חֲכָה - / הִנֵּה הַתְּשׁוּבָה / קַח אוֹתָהּ! / וְהִגָּאון אֲלֵיהּ / מוֹיִלְנָה מִגִּישׁ לוֹ פֶּסֶת נֶיֶר / וְרַב הַגִּטוֹ לֹקֵחַ אוֹתָהּ וְקוֹרֵא בָּהּ / לֹא מֵאֲמִין / וְקוֹרֵא בָּהּ שׁוֹב וְשׁוֹב / שֵׁם אֶחָד, תְּמִיד אוֹתוֹ הַשֵּׁם / כְּתוּב עֲשֶׂה פְעָמִים - / אֲלֵיהּ / אֲלֵיהּ / מוֹיִלְנָה / עֲשֶׂה פְעָמִים / כְּאֵלּוֹ כְּתוּב שְׁמוֹ שְׁלוֹ, עֲשֶׂה פְעָמִים.

אומנם הרמב"ם פסק "אמרו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגוהו ואם לא נהרגו כולכם - יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל"¹⁴, אך עם זאת אין פירוש הדבר שאדם אינו יכול להתנדב למות למען הצלת חברו או הצלת הרבים. שיטה ייחודית זו מופיעה אצל המחבר האנונימי (בן שלהי המאה השתיים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה) של "ספר חסידים": "שנים שיושבים ובקשו אויבים להרוג אחד מהם אם אחד תלמיד חכם והשני הדיוט מצוה [=רשות] להדיוט לומר הרגוני ולא חבירי, כר' ראובן בן איצטרוכלי שבקש שיהרגוהו ולא לר' עקיבא, כי רבים היו צריכים לר' עקיבא"¹⁵. היו כמה פוסקים שהבינו כך גם את דברי הרמב"ם: "ויש לומר דגם הרמב"ם מודה דבשפיכות דמים אם רוצה למסור נפשו בעד חברו רשאי"¹⁶. כלומר, הרמב"ם אסר מסירת נפש לצוררים אך לא "מסירות נפש", היינו התנדבות של היחיד להצלת חברו וכל שכן להצלת הרבים.¹⁷

רב הגטו מתלהב מפתרון יוצא דופן זה - "מִזְעֶזֶע וְנִרְגָּשׁ / הֶרֶב לוֹחֵשׁ: / תּוֹדָה לָךְ / תּוֹדָה לָךְ שְׁהָרְאִיתָ לִי אֶת הַדְּרָךְ" - ומייד מקבל על עצמו להתנדב ולהציע את

14 ראו לעיל הערה 8.

15 ספר חסידים, מהדורת מרגליות, ירושלים תשמ"ג, סי' תחרצ.

16 ראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, סימן קמג. ההדגשות שלי.

17 על ההבחנה בין התנדבות למסור את הנפש למען הצלת יחיד ובין התנדבות למות למען הצלת רבים (שבמקרה כזה יש הסכמה רחבה יותר בקרב הפוסקים להתיר כשיטתו של הרב קוק) ראו ר' שלמה זלמן אויערבאך, שו"ת מנחת שלמה, תניינא (ב-ג), סי' פו אות ג; ר' יעקב אפשטיין, שו"ת חבל נחלתו, חלק יא, סי' מה. יש לציין כי שיטה זו אינה מופיעה, ככל הידוע לי, בדברי הגר"א על הרמב"ם הנידון, והצגה שכזו היא קונסטלציה ספרותית של ויזל.

עצמו. ואולם כאן חלה בפואמה תפנית עלילתית מפתיעה:

אך לַפְתַּע / הוא שומע מִיִּשְׁהוּ קוֹרָא לוֹ / בְּקוֹל מְלֻטֵף / זְהוּ לְוִי / לְוִי יִצְחָק
מִבְּרִדִּיטְשֵׁב. / אֵינְנִי אוֹהֵב אֶת הַפְּתוּרֹן הַלּוֹ / אוֹמֵר הַרְבֵּי מִבְּרִדִּיטְשֵׁב / זֶה דוֹחֵק
אוֹתְךָ לְעֵבֶר בְּדִידוֹת / וְאֵינְנִי מְרַצֶּה מְזֵה. / יְהוּדֵי לְעוֹלָם אֵינּוּ בּוֹדֵד / אַתָּה
מְכַרְח לְדַעַת זֹאת. / אֶפְלוּ כִּשְׁהוּא מֵת / הוּא לֹא מֵת לְבָדוֹ. / הַקְּרֵבָה עֲצֻמִּית
אֵינָה פְתוּרֹן / אַחֵי וְרַעֵי הַצְּעִיר. / כִּשְׁיְהוּדֵי חוֹשֵׁב שְׁהוּא אֲבוֹד / עָלָיו לְמַצֵּא
אֶת עֲצֻמוֹ בְּתוֹךְ קְהַל יִשְׂרָאֵל / אוֹתָם עָלָיו לְחֹזֵק וְלֹא לְפֻלֵּג / אִם הָאוֹיֵב רוֹצֵה
לְהַרְג - / תֵּן לוֹ לְהַרְג - / וְאַל תֹּאמֶר לוֹ אֶת מִי לְהַרְג. / תִּפְקִידְךָ אַחֵי וְרַעֵי
הַצְּעִיר / תִּפְקִידוֹ שֶׁל רַב / הוּא לְהִיּוֹת עִם יְהוּדֵי / וְלֹא כְּנִגְדָם. / [...] לָךְ אַתָּם
/ הַתְּפִלָּה עִמָּם אוֹ בְּעִבּוּרָם / יֵלֵל אַתָּם / בְּכֵה עִם בְּכִיָּם; / [...] וְדֹא שְׁהַקְּרֵבָה
שְׁנִכְפְּתָה עַל יְדֵי הָאוֹיֵב / תֹּאחֲד אֶת הַקְּרֵבָנוֹת / בְּמָקוֹם לְהַפְרִיָּם; / כְּרַב, יִשְׁנֶה
רַק קְרִיאָה אַחַת / שְׁעָלֶיךָ לְשֵׁאת: / יְהוּדִים נִשְׁאַרִים יַחַד / יְהוּדִים נִשְׁאַרִים
בְּיַחַד כִּיְהוּדִים.

החסידות: הגדרה מחודשת

ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, שבמקום אחר תיארו ויזל "מאז הבעל שם לא היה מנהיג רוחני בגולה האירופית שהותיר חותם עמוק כל-כך בדמיון היהודי",¹⁸ השפיע על רב הגטו לשנות את החלטתו. לפי התפיסה הקהילתית שמציג ויזל בפיו של הרבי מברדיצ'ב אחדות העם היהודי עומדת מעל הכול, אפילו מעל ערך החיים.

בעקבות דבריו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב החליט רב הגטו לשוב למעשה לפסיקה של הרמב"ם, זו שבהתחלה הוא דחה. ואכן הרב בפואמה הכריע כי אין למסור עשרה יהודים לתלייה וכי על כל הקהילה למות: "וְכָךְ לְמַחְרַת בְּבִקְרָ / הָרַב מְקַבֵּל אֶת פְּנִיָּהֶם שֶׁל זְקֵנֵי הַגָּטוֹ / וּמִיָּדַע אוֹתָם כְּכֹד רֹאשׁ בְּהַכְרַעְתּוֹ: / הָאוֹיֵב יְהַרְג - / וְאוֹלָם הַקְּרֵבָנוֹת שְׁלוֹ / לֹא יִהְיוּ הַקְּרֵבָנוֹת שְׁלָנוּ / אֲנַחְנוּ נִשְׁאַר יַחַד / וּבְיַחַד נַעֲמֵד אֶל מוֹל פְּנֵי הָאוֹיֵב / כְּאִישׁ אֶחָד בְּלֵב אֶחָד."

מדוע בחר רב הגטו לשמוט את דרכו של הגר"א שכה התלהב ממנה? מדוע בחר לרחות את השיטה היחידה ש"מורה לו את הדרך"? על כך נוכל לענות מתוך מאמרו של ויזל "הרהורים על הקהילה החסידית" – שם הוא מגלה את דעתו הייחודית בדבר

18 ויזל, הנשמה החסידית (לעיל הערה 11), עמ' 95. וראו את הזדהות העמוקה של ויזל עם אישיותו ופועלו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב: "החמלה וההעזה של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב – כל אלה חיים בקרבי" (א' ויזל, "הרהורים על הקהילה החסידית", א' הכהן, ח' עמית וח' באר (עורכים), מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 254).

טיב החסידות וחשיבות הקהילתיות בחסידות:

מהי אפוא החסידות? ברשימת ההגדרות הפשטניות שנזכרו לעיל חסרה מילה אחת – קהילה. בעבורי החסידות היא קהילה [...] הכתובים מייחסים יתרונות רק לסוג אחד של בדידות, לבדידותו של האל. האדם הבודד אינו אדם. הוא חייב לחיות עם מישהו. הוא מוכרח לעמוד מול מישהו, ליצור עמו דברים במשותף. "לא טוב היות האדם לבדו" אמר הקדוש ברוך הוא. בישיבות נהגו בחורים עניים להוסיף: "רק לא טוב? מר!" (ס'איז נישט גוט? ס'איז ביטער!). מה. מר מאוד להיות לבד. החסידות היא תרופה לבדידות חברתית, לבדידות רוחנית. החסיד שייך לקהילה. הוא יכול לברוח מהרבי שלו; הוא עשוי לעבור מקהילה אחת לקהילה אחרת, לרבי אחר. ואולם, תמיד הוא ייוותר חלק מקהילה [...] עד היום כששואלים אותי מהי השתייכותי הדתית אני נוהג לענות תשובה מתחמקת. חסיד אני. חסיד בן חסידים. נולדתי חסיד ונשארתי חסיד.¹⁹

אם כן תמצית החסידות לפי ויזל היא הקהילה.²⁰ אומנם הוא חוזר ומדגיש כי אין זה רק עניין חסידי אלא "אובססיה יהודית", אך עם זאת ברור מדבריו כי לדעתו החסידות הרגישה את הקהילתיות יותר מכל קבוצה אחרת ביהדות, וממילא בחסידות הגיע יסוד זה למיצויו המלא. האם הגדרה זו יכולה לעמוד באימי השואה? האם ערך זה של אחדות גובר על הציווי ועל הערך של "וחי בהם"? האם אחדות היא "עד הסוף" המר? על כך עונה ויזל באותו מאמר, ושוב – בהסתמכות על הרמב"ם (!) – בחיוב:

19 שם, עמ' 253-254.

20 ראו גם פטרסון, (לעיל הערה 3): "The tales of the Hasidim, says Wiesel, are not about miracles but about 'friendship and hope—the greatest miracles of all'. To be sure, he points out, 'friendship' is a key word in Hasidic vocabulary. *Dibuk-haverim* for the disciple is as important as *Emunat-tzadikim*, faith in the Master. To follow a certain Rebbe means to relate to his pupils. A Hasid alone is not a true Hasid. Solitude and Hasidism are incompatible". באופן דומה (אך גם מאוד שונה) ניסה מנדל פייקאז' להגדיר את ייחודה של החסידות. פייקאז' חלק על כל מי שניסה לזהות סממן הגותי ייחודי בחסידות וטרח רבות לדחות כל שיטה שכזו בהראותו שההגות שהיא מציעה הייתה קיימת גם לפני הבעש"ט, בעיקר בספרות המוסר הקבלית מבית מדרשו של הרמ"ק. לכן בסופו של דבר הכריז פייקאז' שאין בחסידות הגות ייחודית כלשהי, אלא החסידות מתאפיינת כתנועה שיש בה מבנה סוציאלי של צדיק ועדה. ראו מ' פייקאז', בין אידיאולוגיה למציאות: ענווה, אֵין, ביטול ממציאות ודביקות במחשבתם של ראשי החסידות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 178; הנ"ל, בימי צמיחת החסידות: מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 390. עם זאת הגדרתו של פייקאז' סוציולוגית יותר מן ההגדרה הספרותית-תרבותית של ויזל. פייקאז' היה מעוניין בהגדרת המבנה החברתי כטיב החסידות, ואילו ויזל היה מעוניין במשהו אחר לחלוטין, ביצירת "זיכרון קולקטיבי" למען הדורות הבאים, כפי שנראה להלן.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

היחסים שבין היחיד לקהילה מומחשים עוד יותר בפסיקה הרבנית, באמונה שהאחד פועל למען כולם ושכולם פועלים למען האחד. בעקבות התלמוד ניסח הרמב"ם דוגמה קיצונית לעמדה זו. אם אויב מטיל מצור על עיר ודורש מבניה שיסגירו לידי אדם אחד, על בני הקהילה לסרב לכך בכל מחיר. עדיף שהקהילה כולה תעמוד בפני טבח משתבגוד באחד מבניה ותגזור את דינו. יש כאן לקח מעורר השראה לחוסר אנוכיות ולסולידריות בקהילה [...] עלינו להישאר מאוחדים. להיות יחד - אין זו [רק] שאיפה חסידית, זוהי מחויבות אנושית, ואובססיה יהודית.²¹

נמצאנו למדים כי לפי ויזל פסקו ההלכתי של הרמב"ם, לא רק שאינו סותר את רוח חסידות הבעש"ט אלא אף מתאים לה ומעצים אותה. לכן בסופו של דבר רב הגטו חוזר לפסק שרחה בראשונה משום שר' לוי יצחק מברדיצ'ב יעץ לו ושכנע אותו להיצמד לרעיון החסידי-קהילתי: "וְדַא שְׁהַקְרָבָה / שְׁנַכְפְּתָה עַל יְדֵי הָאוֹיֵב / תְּאַחַד אֶת הַקְרָבָנוֹת / בְּמָקוֹם לְהַפְרִיֵדָם / [...] / יְהוּדִים נְשָׂאָרִים יַחַד / יְהוּדִים נְשָׂאָרִים בְּיַחַד כִּיְהוּדִים".

ואולם יש לשים לב כי אין זו חזרה מוחלטת ומלאה לפסיקתו של הרמב"ם. יש כאן תוספת חסידית "קטנה". לקראת צערת המוות של חברי הקהילה, הרב מלמד את ניגון הבעש"ט: "אַלְמֵד אֶתְכֶם שִׁיר / נִגּוֹן / שְׁלִמְדֵי הַיּוֹם / נִגּוֹן שְׁנוּעֵד / לַיּוֹם הַזֶּה!" והקהילה צעדה "כְּאִישׁ אֶחָד בְּלֵב אֶחָד" אל מותה כשעל שפתותיהם של חבריה הניגון. מהו ניגון זה, מה הוא מסמל בעיני ויזל ומה משמעותו?

קץ הימין ומעבר: ניגון חסידי פוסט-שואה

הניגון האלוהי של הבעש"ט, אשר הוצג בפואמה כלא מועיל וכלא יעיל ושאין בכוחו לחדור מבעד לחריגותה של השואה, חוזר בסוף הפואמה כמשמעות חדשה: הניגון אינו מציל אלא ניצל. לאחר קבלת הכרעת רב הגטו לא יכלה הקהילה לחמוק מהצוררים, ואולם הניגון שליווה אותה עד מותה זכה לחיי נצח - במותה, כפי שמופיע במילות הסיום של ויזל: "הָאוֹיֵב מִתְחִיל בְּטִבַּח / אַךְ הַנִּגּוֹן חוֹמַק מִמֶּנּוּ / [...] / הַנִּגּוֹן מִמְשִׁיךְ / וַיִּמְשִׁיךְ / עַד קֵץ הַיָּמִין / וַיִּמְעָרֵךְ". ויזל הרבה לתאר חסידים בשואה וברבים מתיאורים אלו מופיע הניגון:

מה שאינו יכול אלא להדהים אותנו, הוא העובדה כי החסידות נותרה על כנה בין חומות הגטו, בתוך מחנות המוות. בצילו של התליין, חגגו את החיים.

21 ויזל, הרהורים על הקהילה החסידית (לעיל הערה 18), עמ' 255-257.

גרמנים נדהמים התלחשו על אודות יהודים הרוקדים בקרונות הבקר העושים את דרכם לבירקנאו, חסידים המקבלים את שמחת תורה. והיו אלה שבבלוק 57 האשוויץ ניסו לשכנע אותי להצטרף אל שירתם הנלהבת. האם היו אלה ניסים? חלק מן הניסים שכשלו? אולי.²²

ראוי לציין שוויזל היה "איש במאבק". הוא נאבק כל חייו עם אמונתו האישית ודחה באופן מוחלט כל ניסיון של תאודיצייה, הצדקת האל.²³ המאבק בתוכו היה, מצד אחד חוויית ההיעדרות האלוהית בתקופת השואה והשבר שהוא חווה וסבל כל חייו מהיעדרות זו,²⁴ ומצד שני ה"ניגון" שלאחר השואה מתואר אצלו כחווייה של קדושה ושל חיבור למסורת, שוויזל ערג אליה כל חייו.

הערגה הזאת מופיעה בכתביו של ויזל בכפל משמעות: הן במשמעות הפשוטה של ערגה למסורת ולחוויות בית אבא הן במשמעות רחבה יותר של כיסופי השתוקקות לקשר עם עם ישראל וחיבור עם אלוהי ישראל בייחוד לאחר החורבן הנורא. הערגה לניגון היא הגעגועים של ויזל לשמוע את סבו שר²⁵ ולהמשיך את

22 ויזל, הנשמה החסידית (לעיל הערה 11), עמ' 44.

23 ראו J. Gorsky, "Elie Wiesel, Hasidism and the Hiddenness of God", *New Blackfriars* 85, 996 (2004), pp. 133-143.

24 לדוגמה: "In my small town, somewhere in the Carpathian Mountains, I knew where I was. I knew why I existed. I existed to glorify God and to sanctify his world. I existed to link my destiny to that of my people and the destiny of my people to that of humanity. I existed to do good and to combat evil, to accomplish the will of heaven; in short to fit each of my acts, each of my dreams, each of my prayers into God's design. I knew that God was at the same time near and far, magnanimous and severe, rigorous and merciful. I knew that I belonged to his chosen people - chosen to serve him by suffering as well as by hope. I knew that I was in exile and that the exile was total, universal, even cosmic. I knew as well, that the exile would not last, that it would end in redemption. I knew so many things, about so many subjects. I knew especially when to rejoice and when to lament: I consulted the calendar; everything was there. *Now I no longer know anything*. As in a dusty mirror I look at my childhood and I wonder if it is mine, I don't recognise the child who studies there with fervour, who says his prayers. It's because he is surrounded by other children; he walks like them, head bowed and hips firm. He advances into the night as if attracted by its shadows. I watch them as they enter an abyss of flames, I see them transformed into ashes, I hear their cries turn into silence and I no longer know anything: they have taken away my certainties, and no one will give them back to me" (ויזל, ממלכת הזיכרון ולעיל הערה 10, עמ' 136-137).

25 "I would give much to be able to relive a Sabbath in my small town. The whiteness of the tablecloths, the flickering candlelight, the beaming faces around me, *the*

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

אותו הניגון באמצעות כתביו שלו:

אבי, נפש נאורה, האמין באדם.
סבי, חסיד מלא להט, האמין באלוהים.
האחד לימדני לדבר, האחר - לשיר.
שניהם אהבו סיפורים.
וכאשר אני מספר את סיפורי שלי, אני שומע את קולם.
כאשר הם לוחשים מעבר לסערה האילמת,
הם מחברים בין הניצול לבין זכרם.²⁶

האמונה השבורה של ויזל, האמונה הפצועה, היא המתח בין שני הקצוות הללו. בין כעסו על אלוהים ועל היעדרותו, ובין הניגון - היינו ההשתוקקות שלו לחיבור אל אלוהים ואל המסורת היהודית לאחר השבר הגדול של השואה:

I was angry at God too, at the God of Abraham, Isaac, and Jacob: How could He have abandoned His people just at the moment when they needed Him? How could he have delivered them to the killers? How could one explain, how could one justify, the death of a million Jewish children? [...] For months and months, for years, I lived alone. [...] I shunned love, aspiring only to silence and Madness. ... And yet, there has been a change in our behavior. [...] I tried to make the ghost within me speak. [...] A need for communication? for Community perhaps? [...] I recount the Adventures of the Besht so as not to dwell on the fate of his descendants. [...] is what I thought after the war; this is what I still think. And yet, I am surprised to feel a forgotten need to recite certain prayers, to sing certain melodies, to plunge into a certain atmosphere that defined my adolescence.²⁷

נמצאנו למדים שלפי ויזל הניגון החסידי הוא למעשה חוויית הנוכחות המתעמתת עם חוויית היעדרות. הניגון הוא החוויה הקושרת את היהודי אל מסורת עמו

melodious voice of my grandfather, the Hasid of Wizhnitz, inviting the angels of the Sabbath to accompany him to our home: I ache when I think of these things"

(שם, עמ' 145).

26 ויזל, הנשמה החסידית (לעיל הערה 11), דברי פתיחה בשער ללא עימוד.

27 ויזל, ממלכת הזיכרון (לעיל הערה 10), עמ' 140-144.

וגם, באופן פרדוקסלי, אל אלוהיו. הניגון אינו מאפשר לוויזל "להתגרש" (כלשונו) מאלוהים גם אם יש לו רצון שכזה. יחס כזה לניגון החסידי שונה מאפיונים רבים שעליהם עמדו במחקר החסידות.²⁸

נצחיות הניגון

הסיפורת החסידית מילאה מקום חשוב בכתיבתו של ויזל, אך היא לא שימשה רק תוכן שהוא יצק לתוך סיפוריו, אלא, כפי שהעיד, היא אפשרה לו לספר סיפור נצחי:

החסידות ממלאת מקום חשוב בכתיבתי, הן בתחום הסיפורת הן בתחום הפובליציסטיקה [...] בזכותם יכול אני להעלות בדמיוני דרך ארוכה המקשרת את תחילתו של סיפור עם סופו; סיפור שלא ייגמר לעולם.²⁹

ויזל עצמו מגלגל הלאה סיפור עתיק יומין. הוא הלוא סוכן תרבות שיש לו חלק לא מבוטל וקול ייחודי בהנחלת המסורת היהודית לדורות הבאים, בהנחלת אהבת האדם ואמונה באלוהי ישראל, על אף כל קשייו האישיים: "חרף כל החיבוטים הללו, דומני שמחר אלך למרות הכול לבית הכנסת, אדליק שם את הנרות, אומר קדיש. ואיווכח שוב לדעת, כמו מידי שנה עד כמה חסר אונים אנכי".³⁰ בפואמה אחרת של ויזל, "אני מאמין: שיר שאבד ונמצא שוב", שנכתבה בצרפתית ותורגמה לאנגלית, יש מקבילה לפואמה "סיפורו של ניגון", שבה דיין הקהילה העומדת לפני השמדה, שר בקולי קולות את "אני מאמין" – הניגון הנצחי העובר מדור לדור: "הַדִּיָן / הַשְּׁתַּגֵּעַ / מִתְחִיל לְשִׁיר / לְבַד. / בְּהַתְחֵלָה בְּשֶׁקֶט / לְאַחַר מִכֵּן חֲזַק יוֹתֵר / חֲזַק יוֹתֵר וְיוֹתֵר [...] / הוּא שֵׁר / עַל אֲמוֹנָתוֹ הָעֵתִיקָה וְהָאֲבוֹנָה / הוּא שֵׁר עַל טְרוּף / וְעַל אֶהְבָּה / אֶהְבַּת אֱלֹהִים / וְאֶהְבַּת אָדָם. / אֲנִי מֵאֲמִין / אֲנִי מֵאֲמִין בְּאֱלֹהִים / עַד נִשְׁמָתִי הָאֲחֻרוֹנָה / אֲנִי תוֹבֵעַ אוֹתוֹ כְּשֶׁלִּי / אֲנִי מֵאֲמִין".³¹

28 על אפיונים שונים של הניגון בחסידות ראו ש' פרידלנד בן ארזה, "ניגון", א' הרשפי (עורך), אור חזור: עולמה של החסידות, רמת גן תשפ"ב, עמ' 502-536.
29 ויזל, הרהורים על הקהילה החסידית (לעיל הערה 18), עמ' 254.
30 א' ויזל, בין השמשות: סיפורים ורשימות, תרגם מ' מגה, תל אביב תשל"ב, עמ' 111 (סופו של המאמר "מותו של אבי").

31 E. Wiesel, *Ani Maamin: A Song Lost and Found Again*, New York 1973, pp. 93-95: "That Dayan / Gone mad / Begins to sing / Alone. / Quietly at first / Then louder / Louder and louder / ...He sings / Of his ancient and lost faith / He sings of madness / And of love / Love of God / And love of man / Ani ma'amin / I believe in God / With the last of my strength / I claim him as my own / Ani ma'amin". התרגום לעברית שלי. על הסיפור הידוע על הלחנת "אני מאמין" ברכבת בדרך למחנה ההשמדה והתקבלותו הרחבה ראו מ' שאול, "גלגולו של 'אני מאמין': המנונם של מקדשי השם", דפים

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

על אף חוסר האונים שוויזל מתאר, ואף שפואמה זו מבטאת את שיכרון ניגון הבעש"ט, שאין בכוחו לחולל ניסים ולהציל, שהוא גם שיכרון האמונה התמימה – ברור היה לוויזל שהניגון עצמו ניצל, וזה עצמו "נס מדהים". בהקשר החסידי עימת ויזל באופן חריף את האמונה בניסים עם המציאות הריאלית: "וכך, בעולם האגדות של החסידים, הולך הבעל-שם בעקבות תלמידיו עד קצה החושך. עוד נס? ודאי שלא. המוות מבטל ניסים, מותם של מיליון ילדים מבטל יותר מאשר ניסים".³² אך עם זאת מייד לאחר מכן כתב:

אולם ישנו דבר מה נוסף. הניצוץ שנדלק בהרי הקרפאטים מסרב לדעוך [...]. קשה להעלות על הדעת תופעה תמוהה יותר: על אף שכמעט כל החסידים אבדו בשואה, מפעם כיום בתנועה החסידית מרץ מחודש [...].³³ וכמו כן קיימים הסיפורים שהותיר לנו הבעל שם טוב, כדי שנחיה אותם כאילו היו שלנו. זהו הנס המדהים והמרגש ביותר שבכל הניסים שחולל.³⁴

החסידות בתפיסה הבת-שואתית של ויזל היא תנועה שדוגלת באחדות הקהילה כערך הגבוה ביותר. ערך זה גובר על שאר הערכים, אפילו על החיים. עדיף למות באחדות מלשרוד בכדידות. הניגון החסידי בתפיסה הבת-שואתית של ויזל הוא הקישור של היחיד ושל הקהילה למסורת ולהיסטוריה שלה.

ב. הרקע ההיסטורי

במבט ראשון נראה שכשם שהמפגשים האסטראליים של רב הגטו עם גדולי ישראל שהלכו לעולמם הם פרי דמינו של ויזל – כך גם הפרולוג, שבו מסופר על הדרישה לתלות עשרה יהודים בפורים, כנקמה על עשרת בני המן, הוא יצירה ספרותית-בדיונית משהו. ואולם הפרולוג אינו הלצה בעלמא כי אם מיוסד, באופן טראגי, על אדני האמת ההיסטורית, שכנראה היוותה את הרקע לפואמה זו.

בחודש מרץ 1942, בסביבות חג הפורים וגם בפורים עצמו, הוציאו הגרמנים להורג בתלייה עשרה יהודים ככמה עיירות באזור ורטגאו (בגרמנית Warthegau). ורטגאו היה אזור מנהלי שהקימו הנאצים בחבל ארץ המערבי של פולין, סביב נהר הוורטה (Warta), לאחר כיבוש פולין, וסיפוחו לגרמניה הנאצית. בחבל ארץ זו

לחקר השואה כו (תשע"ג), עמ' 109-133. וראו שם עמ' 131 כי שאול עומדת על כך שכל "סוכני הזיכרון" שדאגו להפצת הסיפור והלחן (ושהוזכרו במאמרה) לא היו כלל באירופה בזמן השואה. לעומת זאת ויזל, שכן היה קורבן ואוד מוצל מאש, כתוב מתוך חוויה אינטימית-ראשונית.

32 ויזל, הנשמה החסידית (לעיל הערה 11), עמ' 43.

33 כאן הוא נכנס לתיאור ארוך של חסידים בירושלים, בניו יורק, בלנינגרד, בקייב ובמוסקבה.

34 ויזל, הנשמה החסידית (לעיל הערה 11), עמ' 44.

urim w Warthechau.

...czegoz szeregu miasteczek t. zw. Warthechau, przede wszystkim z okolic Łodzi, na cieszły wiadomości o wyjątkowo makabrycznym żarcie hitlerowskim, bestii, Dnia 3 marca, to jest w święto Purim, we wszystkich tych miasteczkach Niemcy schwytali 10 niewinnych Żydów i powiesili ich publicznie na ustawionych specjalnie do tego celu szubienicach. Były wypadki, że władze niemieckie zwracały się oficjalnie do Rady Żydowskiej z żądaniem dostarczenia 10 Żydów celem powieszenia. W wielu wypadkach egzekucja wykonana została przez policję żydowską, w jednym zaś wypadku Przewodniczący Rady musiał przez cały czas egzekucji krzyzczeć: tak umierają Żydzi, którzy handluje żytem. Szczególnie straszliwy przestęp miał egzekucję w Wieluniu. Znajdowało się tam w więzieniu 20 Żydów. Stadthauptmann wysłał do Rady Żydowskiej list, w którym zkomunikował, że 10 z nich musi zostać powieszonych, przy czym zgadza się on również na zamianę. List ten spowodował w mieście istny handel: Rada Żydowska kupiła ludzi i pod groźbą powieszenia zmuszała ich do wpłacania obrzymlim okup. W "reszcie powieszono 9-ciu szpanych na ulicy biedaków, których nie stać było na okup. Dziesiątym był stary Żyd, który zgłosił się dobrowolnie.

³⁶ 35 20435 מדור רישום מרכזי בית לוחמי הגטאות, ארכיון בית לוחמי הגטאות, מדור רישום מרכזי 35 20435

מצויות הערים קאליש, לודז', פוזנן ועוד.³⁵ עדות כתובה בפולנית שנשמרה בארכיון עונג שבת, בראשותו של ד"ר עמנואל רינגלבלום בגטו ורשה, מתארת:

פורים בווארשגאו

מעייירות רבות במחוז וארשגאו, ובמיוחד מסביבת לודז', הגיעו ידיעות על הלצה מקאברית במיוחד של החיה הנאצית. ב-3 במארס, דהיינו בחג הפורים, חטפו הגרמנים בכל העיירות יהודים חפים מפשע ותלו אותם בפומבי על עמודי תלייה, שהוצבו במיוחד למטרה זו. בכמה מקרים פנו השלטונות הגרמניים רשמית אל היודנראט ותבעו לספק להם 10 יהודים לתלייה. במקרים רבים בוצעו התליות בידי המשטרה היהודית, ובאחד המקרים הוכרח יושב ראש המועצה לקרוא בקול רם בלי הפוגה: "כך מתים יהודים הסוחרים בזהב". הנוראה ביותר היתה התלייה בוויאלון (Wielun). שם היו כלואים 20 יהודים. השטארטהאופטמן הודיע ליודנראט במכתב, כי 10 מהם חייבים להיתלות, אלא שהוא מסכים גם להחלפתם. המכתב גרם למסחר אמיתי בעיר: היודנראט חטף אנשים ובאיום התלייה אילץ אותם לשלם סכומים עצומים ככופר-נפש.

35 על יהודי ורטגאו ראו ש' קרקובסקי, חלמנו: כפר נידח באירופה: מחנה ההשמדה הנאצי הראשון, ירושלים תשס"א, עמ' 13-25.

36 המקור בראשיתו היה בארכיון רינגלבלום, ורשה. חומר זה הובא מפולין לקיבוץ לוחמי הגטאות ב-1946 על ידי שרה שטרן שהשתתפה במיון חלק מארכיון עונג שבת. ראו בפרטי הרישום של פריט זה בארכיון בית לוחמי הגטאות.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

לבסוף נתלו 9 עניים שנתפסו ברחוב, שידם לא השיגה לשלם את הכופר. העשירי היה יהודי זקן שהתנדב.³⁷

ידיעה קצרה יותר הופיעה בוורשה בידיש, באותו חודש, בעיתון המחתרתי "יוגנט רוף": "בזדונסקה-וולה [Zduńska Wola] פקרו הגרמנים בחג הפורים, ב־3 במארס, על מועצת היהודים שתעמיד לרשותם 10 גברים, לנשלחים העמידו עצי תלייה באמצע העיר. עשרת האומללים נתלו. כל התושבים היהודים הוכרחו להיות נוכחים בשעת ההוצאה להורג".³⁸ שמעון הוברבאנד, רב והיסטוריון, חבר מחתרת עונג שבת בגטו ורשה, תיעד את ההוצאות להורג בתלייה בחודש מרץ 1942 בחיבור "תליות", שהקדיש לאירועים אלו. הוא תיאר בחיבור את התליות בזדונסקה-וולה, לנטשיצה (Łęczycza), פּוֹדְמֵבִיץ (Podębice), בְּלֶכְאָטוּב (Bełchatów) ובכז'זין (Brzeziny).³⁹ את האירוניה שבתליית יהודים בחודש אדר דווקא ועוד בידי אלו שנתפסו בקרב היהודים כצאצאי עמלק והמן⁴⁰ תיאר כך: "בחודש מרץ הנוכחי 1942 תש"ב, הציף שורה של ערים ברייך כמו נחשול אסון הובלתם של יהודים לתליות. בחודש אדר במקום לתלות את המן תלו את מרכי".⁴¹ עוד תיאורי תלייה מאותן העיירות ומעירות נוספות סביבות לודז' נמצאים באוסף עדויות שגבתה הוועדה היהודית ההיסטורית (Centralna Żydowska Komisja Historyczna) לאחר המלחמה מיהודים ניצולים.⁴²

37 יוצ'ניה, גיליון 7, 28 במרץ 1942, עמ' 8. התרגום לעברית מתוך "קרימיש (עורך), עתונות-המחתרת היהודית בווארשה, ה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 428.

38 שם, עמ' 444. המקור: יוגנט רוף, גיליון 5, מרץ 1942, עמ' 14.

39 ש' הוברבאנד, קידוש השם: כתבים מימי השואה, תל אביב תשכ"ט, עמ' 148-154.

40 על הנאצים כעמלק ראו ג' גרינברג, "עמלק בתקופת השואה: מחשבה יהודית אורתודוקסית", "עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד, ב, ירושלים תשס"ה, עמ' 891-913. וראו E. Horowitz, *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*, Princeton 2006, pp. 137-146; S. Epstein, "The Bobover Hasidim Piremshtoyl: From Folk Drama for Purim to a Ritual of Transcending the Holocaust", J.S. Belcove-Shalin (ed.), *New World Hasidim: Ethnographic Studies of Hasidic Jews in America*, Albany 1995, pp. 237-255; A. Aronowicz, "Homens mapole: Hope in the Immediate Postwar Period", *The Jewish Quarterly Review* J. Carruthers, "Esther and 93-90", עמ' 90-93, טקסים (שם), 98, 3 (2008), pp. 355-388; Hitler: A Second Triumphant Purim", M. Lieb at al. (eds.), *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*, Oxford 2011, pp. 515-528.

41 הוברבאנד, קידוש השם (לעיל הערה 39), עמ' 149.

42 עדויות אלו נמצאות היום בארכיון המכון היהודי ההיסטורי בוורשה (Historyczny Żydowski Instytut). על התלייה בְּלֶכְאָטוּב (Bełchatów) ראו שם, עדויות מס' 1162, 1413 (העדויות כולן בפולנית); על לאסק (Łask) ראו עדות מס' 1413; על לנטשיצה (Łęczycza) ראו עדות מס' 7116 (שבה צוין שאירוע התלייה התרחש בחודש אפריל). באתר Virtual Shtetl

אומנם הגרמנים לא נימקו באופן ישיר ומפורש מדוע בחרו לתלות עשרה יהודים דווקא בחודש מרץ, הלא הוא אדר, אך עם זאת קשה לומר שזו רק יד המקרה. צבי גיל, יליד זדונסקה-וולה, ממדליקי המשואות בטקס יום השואה הממלכתי של מדינת ישראל בשנת תשפ"ב, חזה וראה את התליות בעיירתו והעלה אף הוא את ספקותיו בדבר "מקרות" ההוצאה להורג של עשרה יהודים דווקא, בעיצומו של יום הפורים:

ב־3 במרס 1942 החל חג הפורים. ההיגיון היהודי הסביר את העיתוי של הגזירה הנאצית במועד שבו חגגו היהודים את תליית המן, כאילו היו הגרמנים זקוקים לאיזה ציון אירוע. אך ייתכן מאוד שמישהו בדרג כזה או אחר מצא לו גם "הברקות" מן הסוג הזה של סמיכות היסטורית לגזירת השמדה עכשווית.⁴³

אסתר פרבשטיין תיארה בהרחבה את פורים תש"ב (1942) בפולין, ובין השאר גם את תופעה זו של הוצאות להורג של עשרה יהודים.⁴⁴ פרבשטיין מביאה עדות מיומנו האישי של ראובן פלדשוה כי את מעשה התלייה נימקו הגרמנים כאקט של עונש ונקמה: "בתור עונש שהיהודים העזו לתלות את עשרת בני המן, יתלו עשרה יהודים".⁴⁵ אומנם עדיין לא מצאתי מסמך גרמני שיאשש השערה זו, אך עם זאת אין זה מופרך לומר שאכן הנאצים תלו עשרה יהודים בחודש אדר ובפורים כמתלה סדיסטית מכוונת. פעילויות רבות של הנאצים נקבעו לימי חגי ישראל והתפרשו בקרב היהודים כפעולות שנועדו לפגוע בצביון היהודי.⁴⁶ ואכן גם היסטוריון פולני, פרופ' יוזף שמיאלובסקי (1936-2003) מאוניברסיטת לודז', הגיע למסקנה דומה:

הפגיעה הראשונה התקיימה ב־3 במרץ 1942, בחג הפורים היהודי, הדומה ל־Ostatki הפולני, הנחגג כזכר להצלת היהודים מאוּבְרֶדן שתכנן להביא

מופיעה גם זלוב (Zelów) כעיירה שבה נתלו עשרה יהודים בחודש מרץ 1942. אני מודה למר מיכל צ'ייקה (Michał Czajka) מארכיון המכון היהודי ההיסטורי שנפגש עימי והסב את תשומת ליבי לעדויות אלו.

43 צ' גיל, גשר של נייר, תל אביב תשנ"ו, עמ' 198.

44 א' פרבשטיין, בסתר רעם: הלכה הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים תשס"ב, עמ' 376.

45 שם, עמ' 378. וראו עוד עדות על מטרת התלייה בזדונסקה-וולה: "to avenge the hanging of 10 sons of Haman and the killing of Persians by Jews in all the lands 'from India to Kush'" (J. Kermish [ed.], *To Live with Honor and Die with Honor: Selected Documents from The Warsaw Ghetto Underground Archives "Oneg Shabbath"*, Jerusalem 1986, p. 686).

46 אם נבחר לדוגמה רק את ורשה נמצא שההוראה ליהודי ורשה להתכנס לתוך שטח הגטו הייתה ביום הכיפורים תש"א; האקצייה הגדולה החלה בתשעה באב תש"ב והסתיימה ביום הכיפורים תש"ג; שרפת הגטו הייתה בפסח תש"ג. על תופעה זו שכמה חוקרים כינוה "לוח השנה של גבלס" ראו M. Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, London 1986, pp. 297-739, 618-617, 557, 315, 299. וראו גם ב' גוטרמן, גשר צר אל החיים: יהודים במחנה הריכוז גרוס-רוזן ובמחנות העבודה שלו 1940-1945, ירושלים תשס"א, עמ' 342-347.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

עליהם המן הפרסי. באותו יום נתלו, בתואנה של ביצוע פשעי מטבע וחבלה, 10 גברים בגטו זדונסקה-וולה. הוצאות להורג דומות התרחשו ב־ Belchatów, Sieradz, Wieluń, Warta, Złoczew, Ozorków, Pabianice, Brzeziny. [...] "האשמים בפשע" בזדונסקה-וולה היו אמורים היו להיבחר על ידי מנהיג האלטסטנראט של מחוז זדונסקה-וולה, ד"ר למברג. [ואולם] מאחר שהוא סירב בתוקף, זה נעשה על ידי הגסטאפו. נראה שזה לא במקרה, שכל זה התרחש ביום [היסטורי] של הצלת יהודים מהשמדה [=פורים]. התלייה הפומבית השנייה, שבה הוצאו להורג עוד עשרה יהודים התקיימה ב־21 במאי 1942, ערב החג היהודי שבועות. שתי התליות התבצעו ככוכב ברחוב Stężyck [...] על ידי הז'נדרמריה המקומית ויחידת הס"ס, והיו בפיקוח של סגן מפקד המשטרה הלמריך פיליפ גינר (Helmrich Filip Giener) ומושל הגטו וילהם ביטל (Wilhelm Bittel).⁴⁷

חשוב לציין כי התליות בוורטגאו התפרסו על פני תקופה של כחצי שנה ולא היו דווקא בפורים. מדובר בכשלוש-עשרה תליות מתועדות, מינואר ועד יולי 1942.⁴⁸ אך עם זאת אין זה דוחה את ההשערה שהתליות שהתקיימו במרץ 1942 היו מכוונות, מלבד לזריעת פחד וייאוש ושבירת רוח האוכלוסייה היהודית - להשבת שמחת החג, ללעג ליהודים ולכל הקדוש להם, וכפי שהעיתונות המחתרתית בוורשה הגדירה אותן: "הלצה מקאברית".⁴⁹

קרקובסקי טען כי תליות פומביות רבות אורגנו לפי הוראותיו של היינריך הימלה. פעולות אלו נקראו אבשרקונגסמסנאמה (Abschreckungsmassnahme), כלומר מבצעי הפחדה.⁵⁰ כמו כן סביר להניח שתליות המוניות שכאלה לא יכלו להתבצע ללא הוראה מאת מושל ורטגאו ארתור גרייזר (Arthur Karl Greiser)

47 J. Śmiałowski "Śmierć w gwiazdach", *Odgłosy*, Oct 8, 1983, p. 4. הוועדה המחוזית לחקירת פשעי הנאצים בלודז' (Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi) נמצאת בארכיון יד ושם, תיק O.33/1926, עמ' 8. וראו שם באותו תיק את הדו"ח של ועדת חקירה פולנית ממלכתית, מס' OKŁ/Ds.438/67, על פשעי הנאצים בגטו זדונסקה-וולה שאירעו בשנים 1940-1942. על הדו"ח (מתאריך 11 במאי 1979) חתום השופט מיכל שלובובסקי (Michał Szlubowski) מבית משפט בשיירדו (Sieradz). וראו שם, עמ' 3: "בהתבסס על החומר שנאסף, הוכח ששתי הוצאות להורג [...] תואמו על ידי הלמריך [פיליפ גינר]". אני מודה לפרופ' חוי דרייפוס שהפנתה אותי למקור זה ואני מודה לגב' מרטה דודז'יק-רודקובסקה שהואילה בטובה לתרגם לי את החומרים מפולנית.

48 ראו סקירה תומצצת של התליות, קרקובסקי, חלמנו (לעיל הערה 35), עמ' 71-73. וראו לעיל הערה 42.

49 לעיל הערה 37.

50 קרקובסקי, חלמנו (לעיל הערה 35), עמ' 71.

- (3) -

90 osób. Przed wojną rocznie umierało 80-90 Żydów. Dzienna płaca wynosi 1,30 RM.

Przydział żywności w stosunku tygodniowym wynosi 100 g. cukru, 1500 g chleba, 50 g oliwy, 200 g mięsa.

Cena w handlu nielegalnym: kartofli - 100 RM - za metr
węgla - 100 RM - za metr
1 kg chleba - 6 RM.

U dzieci występuje powszechnie zapalenie opon mózgowych. Dzieci do lat 3 nie chodzą i nie mówią. Badanie wykazało, że 10% jest cofnięte w rozwoju co najmniej o 3 lata.

Jedną z firm niemieckich, która korzystała z najmu robotników żydowskich była firma "Striegel I Wagner" / akta Wilhelma Bittela - rachiwum GŁ EZH w P - sygn. B.d.479 /. Przewodniczącym tej firmy na terenie getta był niejaki Neubauer.

Wiosną na terenie getta z pewnością na zarządzenie gestapo i to prawdopodobnie z Łodzi, przeprowadzono dwie publiczne egzekucje Żydów przez powieszenie. W każdej z tych egzekucji zginęło po 10-ciu mężczyzn. Pierwsza z tych egzekucji odbyła się dnia 3 marca 1942 r., druga zaś - 21 maja 1942 r. Obydwie miały miejsce na ulicy Stęszczyckiej obecnie ulica Getta. Jako powód egzekucji niezidentyfikowany z funkcji dr Lemberg podał przez zastępcę policji ochronnej / Schupo / - Helmricha iż wyznaczeni na śmierć dopuścili się sabotażu i okazali nieposłuszeństwo władzy niemieckiej. Na podstawie zebranych materiałów zdołano ustalić, że obydwie egzekucje były ochraniające przez miejscową żandarmerię i Schupo. Kierowane one były przez wspomnianego już Helmricha. Bezpośrednich wykonawców tych zbrodni nie zdołano dotychczas ustalić. Zginęli w ten sposób następujący Żydzi :

או מפקד האַסְסֶאָס והמשטרה בחבל ורטגאו וילהלם קופה (Wilhelm Koppe).⁵¹ לא ידוע לנו מה הידע שלהם על אודות פורים ומה יחסם לחג זה. באותה המידה לא ידוע לנו מה ידעו וחשבו על פורים האחראים להוצאות להורג בדז'ונסקה וולה – סגן מפקד המשטרה הלמריך פיליפ גינר (Helmrich Filip Giener) ומושל הגטו וילהלם ביטל (Wilhelm Bittel).

עם זאת, לפורים מעמד ייחודי בהגות הנאצית ואף ב"משנתו" של אדלוף היטלר. כבר במרץ 1941 הורה היטלר לסגור ולנעול את כל בתי הכנסת בפולין הכבושה דווקא ביום הפורים. כמו כן הוא אסר קריאה במגילה בכל מקום שהוא או השמעת רעש ברעשן.⁵² ב-30 בינואר 1944 הוא נשא נאום ברדיו והזהיר שאם יפסידו הגרמנים במלחמה, אזי העם היהודי "יחגוג פורים שני".⁵³ כמו המן, הוא תיאר את היהודים כאויבי המדינה, הרסניים ומסוכנים, ופנה בנאום לשיח של הגנה עצמית כדי להצדיק את התקפתו על העם היהודי. כבר הראו במחקר שכוונתו לא הייתה במובן שייחוס בטעות גם ליוליוס שטרייכה, מראשי העיתונות האנטישמית. סופר כי לפני התלייה של עשרת הנידונים למוות במשפטי נירנברג לאחר המלחמה, ובהם שטרייכה, הוא זעק: "פורים-שפיל 1946". אין הכוונה שהוא הורה בכישלון או בטעות של המשטר הנאצי ובניצחון היהודים. ברומה לא ראה היטלר את עצמו כהמן ולא ניסה לנבא "פורים שני" ליהודים לנוכח נפילתו שלו, כמו שניבאו להמן מקורביו: "וַיֹּאמְרוּ לוֹ חֲכָמָיו וְזָרַשׁ אֶשְׁתּוֹ אִם מִזְרַע הַיְהוּדִים מְרַדְּכִי ... לֹא תוּכַל לוֹ כִּי נְפוֹל תְּפוֹל לְפָנָיו".⁵⁴ הנאצים לא ראו עצמם כ"עמלק" או כ"המן הרשע" המודרני. בניגוד ליהודים, הנאצים לא הבינו את חג הפורים כחגיגת ניצחון הטוב על הרע אלא כהשתלטות הרע והתוקפן על הטוב. מבחינתם היהודי הוא סמל הרע, התוקף ומשתלט על העולם. תליית המן ובניו בשושן מוכיחה את האגרסיביות של היהודים, וחג הפורים מסמל את השתלטנות והתוקפנות היהודית. לפיכך ראה היטלר עצמו כמי שמגן על האנושות מפני "היהודים המסוכנים". לרידו חגיגת פורים (פורים-שפיל) היא החגיגה של התוקפנים, ולכן קרא שלא לאפשר את התממשותה בשנית.⁵⁵

51 על שני נאצים אלו ועל מרכזיותם בוורטגאו ראו שם, עמ' 13-14.
52 E. Horowitz, "The Rite to Be Reckless: On the Perpetration and Interpretation of Purim Violence", *Poetics Today* 15, 1 (1994), pp. 45

53 הנאום של היטלר שודר ברדיו הגרמני בציון אחת-עשרה שנה למשטר הנציונל-סוציאליסטי שלו. הטקסט של נאום זה תורגם בסוכנות הידיעות האמריקנית (United Press) ופורסם בניו יורק טיימס, 31 בינואר 1944, עמ' 4-5. ראו P. Goodman (ed.), *The Purim Anthology*, Philadelphia 1949, pp. 374-376 (הציטוט "יחגוג פורים שני" מופיע שם, עמ' 275).

54 אסתר ו 13.
55 על ניתוח הנאום של היטלר, על כוונתו ועל היסודות האנטישמיים שמהם הכיר את פורים ראו קרוטרס, אסתר (לעיל הערה 40), עמ' 521-525.

דניאל רייזר

עשרת היהודים שנתלו ב־Zduńska Wola בפורים תש"ב. ארכיון יד ושם מספר פריט 50148

תלייה פומבית של עשרה יהודים בגטו בלחטוב (Belchatow). פורים תש"ב.
ארכיון בית לוחמי הגטאות מספר מחשב 6983⁵⁶

56 ברישומי ארכיון בית לוחמי הגטאות כתוב "פורים תש"ב" לצד תאריך לועזי - 18.3.1942. התאריך הלועזי אינו תואם את העברי. פורים תש"ב חל ב־3.3.1942. שני תאריכים אלו, זה לצד זה, נכתבו כנראה על סמך הנכתב בפנקס הקהילות של פולין. ראו ד' דומברובסקה וא' ויין (עורכים), פנקס הקהילות: פולין, א: לודז' והגליל, ירושלים תשל"ה, עמ' 76. וראו שם תיאור מפורט של אירוע זה בבלחטוב: "בפורים" (18.3.1942) נערכה לפי צו הגסטאפו תליה פומבית של 10 יהודים, שנימוקו

לפי התיאורים והעדויות של תליית יהודים בחודש מרץ 1942 הטילו הגרמנים את בחירת הקורבנות על כתפי המועצה היהודית, ובמקרים רבים אף ביצעו גזר הדין הנפשע הוטל על גופים יהודיים.

נמצאנו למדים כי שני המרכיבים הראשונים של הפרולוג - הדרישה לקבל עשרה יהודים לתלייה והנמקת הדבר כצורך בנקמה למעשה שנעשה לפני כאלפיים וארבע מאות שנים - אינם פרי דמיונו של ויזל, אלא מציאות היסטורית אמיתית. כמובן ישנם הבדלים ניכרים למדי בין העדויות ההיסטוריות לתיאורו של ויזל, למשל: מועצת היהודים בוויאָלֶון אכן סיפקה בסופו של דבר עשרה יהודים, בניגוד ל"סיפורו של ניגון" שבו המועצה היהודית סירבה לעשות כן - "הָאוֹיֵב יִהְרֵג / וְאוֹלָם הֶקְרָבָנוֹת שְׁלוֹ / לֹא יִהְיוּ הֶקְרָבָנוֹת שְׁלָנוּ" - וכל הקהילה צעדה אל מותה. ואולם על אף ההבדלים, סביר להניח שהמציאות ההיסטורית הנוראית הזאת היא שעמדה ברקע פואמה זו, ואולי אף הייתה הזרז ליצירתה.

המרכיב השלישי בפרולוג הוא הפנייה של היודנראט לסמכות רבנית בשאלות של חיים ומוות והתמהמהות הרב מפאת כובד השאלה. דוגמה לפנייה שכזו בחבל ורטגאו, אם כי לא בעניין של תליית יהודים, נמצאת בעדותו של שמואל גלובה (Szmuel Globe) בכותרת "דין תורה" ("דער דין תורה").⁵⁷ העדות עוסקת באירוע שהתרחש באחוזת Heidemühle שבה רוכזו יהודים מכפרים שונים בוורטגאו לעבודה חקלאית. ב-4 בנובמבר 1941 נדרש ראש היודנראט הרשל זימנבורה להכין רשימה של הכשירים לעבודה ושל מי שאינם כשירים לעבודה, ולכן ביקש פסיקה מהרבנים אם עליו לבצע את הפקודה או להשאיר בידו הגרמנים. הרבנים ששהו באחווה, ר' יששכר דב בר מדובר (Dobra), ר' פנחס וייס מטורק (Turek), הרב לוונטל מאוניוב (Uniejów) והרב מוולדיסלב (Władysławów), התבקשו לערוך דין תורה ולמסור את הכרעתם. הדיון החל בשעה עשר בבוקר,⁵⁸ והרבנים קבעו יום צום ואספו מניין של עשרה גברים לומר תהלים. כשהגיע הרשל עם שליחי היודנראט בצוהריים אמרו לו הרבנים כי הם באמצע הדיון ויצטרכו עוד זמן, לפחות עד הערב. אך נראה

הרשמי היה למען ידעו המכריחים ויראו [...] כל היהודים הובאו אל המגרש שלידי בית הכנסת, סודרו בחמישיות והולכו את מקום-התלייה [...] בין הפקידים הגרמנים היה ריכטר, מהגסטאפו בלודז'. גם גרמנים ופולנים רבים באו לראות את החזיון [...] ראש העיר אילץ את יו"ר היודנראט טופולוביץ' לקרוא את גזר הדין [...] בפקודת השלטונות היו הגויות תלויות עד הערב".
57 תיק 759, אוסף עדויות שגבתה הוועדה ההיסטורית המרכזית של היהודים המשוחררים במינכן M.I.E; מספר פריט 3540571, ארכיון יד ושם. העדות ביידיש באותיות לטיניות (בכתיב פולני), עם כמה הערות באותיות עבריות. התרגום שלי.
58 אין במסמך זה תאריך מדויק, אך מופיע שזה באותו חודש, בנובמבר 1941.

כי הדיון התארך. בבוקר המוחרת היו חברי היודנראט מתוחים וחשו כי גורל היהודים תלוי בפסיקת הרבנים ולא בהוראת הגרמנים. רק אחר הצוהריים הכריעו הרבנים, על סמך "גזירת המלכות גזירה"⁵⁹, כי על הרשל להכין את הרשימה, אך הדגישו כי התנאי הוא שכל יהודי יהיה רשאי לראות את הרשימה ולערער על מה שנכתב עליו (כשיר או לא כשיר לעבודה).

דוגמה אחרת למענה הלכתי לשאלה של מסירה סלקטיבית יש במענה הרבנים ליושב ראש היודנראט בגטו לודז', מרדכי חיים רומקובסקי. רומקובסקי קיבל הוראה מהגרמנים להסגיר את הילדים בגטו (עד גיל עשר) ואת הזקנים בני שישים וחמש ומעלה. הרבנים טענו על סמך פסק ההלכה של הרמב"ם שאסור לו להיכנע לדרישת הגרמנים:

יודעי דבר סיפרו בימים ההם בשמו של הרב יוסף פיינער שהוא ציטט פסק דין מהרמב"ם שאין לשום אדם רשות להוציא אפילו אדם אחד ולשלחו למוות. לא חשוב, אמר הרב פיינער, מה יהיה מספר האנשים שבדרך זו עשויים להינצל. מעשה כגון זה אינו תואם את רוח העם היהודי, אינו מוסרי, ובכלל, מבחינה מוראלית, אין לו שום תוקף: "כי חייו של כל אדם יש להם אותו ערך ודמו של כל אדם יש לו אותו צבע" אמר אז הרב יוסף פיינער.⁶⁰

דוגמה אחרת שאינה מאזור ורטגאו, אך מסתבר מאוד שעמדה לפני אלי ויזל⁶¹ ויכלה לשמש השראה לתמה שהרב מבקש להתייחד עם ספריו כל הלילה ולהשיב בבוקר - יש בדמותו של הרב אברהם דוב כהנא-שפירא (תרל"א-תש"ג; 1870-1943), הרב האחרון של קהילת קובנה, שנפטר בגטו קובנה. מועצת הזקנים (האַלטֶסטֶנְט) ⁶²

59 כנראה שהכוונה ל"דינא דמלכותא דינא".

60 ז' הארצשטארק, דם ודמע בגיטו לודז', ירושלים תשנ"ה, עמ' 154. אלי ויזל כתב הקדמה לספר זה (שם, עמ' 15-17), אך יש לציין שהיכרותו של ויזל עם הארצשטארק מאוחרת לפואמה "סיפורו של ניגון". היענות לצו הנאצי לספק רשימות של יהודים למשלוח הייתה דילמה שעימה התמודדו מועצות יהודים במקומות רבים בימי "הפתרון הסופי". עדויות מלמדות שראשי יודנראט שונים פנו אל רבנים כדי למצוא מוצא מוסרי מדילמה אכזרית זו. למשל יעקב גנס, ראש היודנראט בגטו וילנה, פנה לרב מנחם מנדל זלמנוביץ בעניין מסירת יהודים נכים כדי להציל את שאר יהודי הגטו, והרב אסר זאת על פי דברי הרמב"ם. משה מרין, יו"ר היודנראט בגטו סוסנוביץ, לא קיבל את התנגדותו של הרב ישעיהו אנגלרד לספק לשלטונות הנאצים רשימה של יהודים. ראו א' פוקס, השואה במקורות רבניים: שו"ת ודרשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 219; מ' אליאב (עורך), אני מאמין: עדויות כל חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, ירושלים תש"ן (תשכ"ה), עמ' 63; י"מ אהרונוסון, עלי מרורות: יומנים, שו"ת, הגות בשואה, בני ברק תשנ"ו, עמ' 153.

61 באמצעות ספרו היידי של הרב אשרי, כדלהלן.

62 היודנראט כונה בגטאות אחדים אלטסטנראט, היינו מועצת הזקנים. גם ויזל מכנס בפואמה זו "זקני היהודים".

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

1. Dus lebn off der kolonie Hajdemuhle^{11/11, 12/11, 13/11, 14/11, 15/11, 16/11, 17/11, 18/11, 19/11, 20/11, 21/11, 22/11, 23/11, 24/11, 25/11, 26/11, 27/11, 28/11, 29/11, 30/11, 31/11} iz zich a kurce cajt farlofn ruik. Di optimistn hobn gehoft az m'wet undz du iberlozn biz cum sof funder milchume, der szef fun "Ibersidlungs Amt" Blustejn (S.S. mah) hot doch alajn gezukt Cu zelig Chwat "Ihr zajt ject majns Judan, eeh wet nimand hier die Ruhe steren". Ober andere bakante dajczn hobn undz getrajst "ihr blajbt nur hier eine cajt ihr kommt alle nach Osten" Ojffalend iz ojch gewen der fakt, wus di ojsgezidelte pojrim hot men niszt awekgeszikt wajtr, nur ajnkwartirt baj di pojerim in arumike gegnt Herszl Zimnawoda, der Judn eltster hot zich genumen ajncoufirn ordnung in zajn mluche, cunofjgerufn di ortsforsztajer fun ale derfer ojtzicungen, gegebn farordnungen wi cu ahltn ordnung ojf der kolonie.

Di ojfgabe fun di ortsforsztajer iz gewen achtung cu gebn, m'zol nit hahn grojse bojmer fun di welder, gut ajncuordnen di menszn in wjungenen, zaj hobn gekruzn cugehajlt ferd un wegener, un hobn badarft s sorgen cu bakern unbajzen di felder, Nowi-wiat hot zich ambestn ojsgecajchn; zaj hobn szojn gehat cugegrajt felder cu zumer zriju.

Di ortsforsztajer zajngewen glajchoajtk di broj fartaajler. Ende oktober 1942, hot sich inder kolnie luft gefillt a unruikajt, e epes hot man zich gesojdelt, menszn hobn gewust cu dercajln az Herszl iz ahajgekumen fun sztat a ojfgeregeter, mhot zich gericht az es darf wus gesen.

Dem H. november hot Herszl ~~farlangt~~ ajngeladn cu zich di rabunim. un zaj derklert : der landrat farlangt fun mir a liste fun ale jidn ojf der kolonie, mit der bacajchnung cu jede person: Feik un Unfeik, kinder bis 12 jur un eltere fun 65 jur muzn bacajchnt wern mit U. miszpet ihr ci ich als roszkuel hob dus recht cuusztejn aza liste, oder ich zol di liste niszt cusztejn, undi dajczn zain alajn machn wus zaj wejn gifeln.

Ojf der kolonie zajnen gewen damis folgende rabunim; der dobrer raw rb. Isucher Dow Beer, Der turker raw rb. Pincze Wajs, der Uniewer raw Lewental un der Wladislawower raw (zajn numen un familie gedenk ich nit) Rb. Isucher Dow Beer iz gewen a zun fun Imraj Gwi" der Sompolner raw baj wemen Sokolow hot geszpt zajn talmudizn wien. Eriz gewen ajner fun di ojfrichtikste menszn, wus kon nur gebn. Wegn ihm dercajlt men farszajdens majses , ich wel ibergebn 2 faktn fun zajn charakter: wia bajfajcht A. di jugent hot geflegt ajncuordnen amatorn fojrsztelunge in dobro, hot er zaj gerufn un gebetn zaj zoln chullilu w chas nit gebn kajn szund ainmul iz gewen a fojrsztelung ajngeordent durchn bund" iz ergebn in teatercu der fojrsztelung un gewolt arajngajn zich ibercajln ci zaj sibn nit kajn szund, di bundisten hobn ihm ober nit gewolt arajnlozn in teater, iz er cu der kase ojsgekojft a bilet, unbajgewojnt dem ersztn akt fun fojrsztelung.

B Der ojftobus was hot kursart fun Lodz kajn turek, iz arajngekumen kajn dobro amul in a frajtk farnacht, mhot im dercajlt az in ojto zich turker jidn, welche wejn gewis mohalaj szbes zajn ojtb zaj wejn arojsfurn fun dobro . er iz arup cum ojto un farlangt fun di turker zaj zoln arojsgajn fun ojto un blajbn szabes in dobro, di jidn hobn ihm nit gewilt horchn , un farlangt fun szofer er zol awekfurn, damis hot sich der raw andergelajgt far di reder ungezukt "sajdn iber majn kerpser wet ir furn" Di jidn hobn bajn brajregemuz arojsgajn fun ojto.

Pinczew Wais iz gewen zajn ajdem er iz gewen der bester talmud fun Jsziwot chachmaj lublinx er hot gehat a fenomenaln zikuron, rb. Mojsze Apt (di gajendike enciklopedie) hot geflegt zugn ojf Pinczew, er iz mer bahawnt in szas un pojiskim wi ich in aszraj.

Der din tojre hot zich ungehojbn dem . . . november 10 a zajger inderfri menszn hobn bamerkt wi fartugs iz der dobrer raw gegangen cum wasser zich tojwlen, ale rabunim hobn a ganen tug gefast. baj Eliukim Reencwajs hot zich cunofjgekljbn a minion jidn un gezukt thilim

Wen Herszel iz mitugscajt curikgekumen fun sztat hobn zaj geszikt noch dem Judn rat, m'iz gezesn biz uwend un kajn psak hobn zaj nit gekont noch arojsgebn, Di ungewajtikte gewisens frage , ci hot ajudn eltster dus moralisze un al pi din tojre ~~dus~~ recht cu bacajchnen jidn mit U. chooz mir hobn noch nit gewist az U. hajst Chelmo, ober doch hobn mir gewust az kajn gutes derwart jedenfalls nit di unfeike" iz nit azoj lajcht cu entszajdn.

Ojf cumorgens iz fojrggekumen der hemszechfun din tojre mir zajnen

של גטו קובנה שאלה את הרב שפירא אם להישמע להוראת הגרמנים ולפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר או לסרב לדרישתם זו. החשש היה שזו תהיה התאספות לקראת אקצייה (ואכן זו הייתה ה"אקצייה הגדולה" של גטו קובנה):

הוחלט לשאול בעצתו של הרב הראשי אברהם דובר כהנא-שפירא. בשעה 11 בלילה יצאו ד"ר אלקס, גרפומקל, גולדברג ולוין אל ביתו של הרב [...]. הרב רעד מהתרגשות והיה צורך לתת לו כדורי הרגעה [...]. הרב נאנח אנחה כבדה. הבעיה סבוכה וקשה ומצריכה עיון. הוא ביקש כי יחזרו אליו בשש בבוקר [...]. הרב הבטיח שלא יעצום עין כל הלילה ויעיין במקורות כדי שיוכל להשיב תשובה בהקדם. כאשר חזרו חברי ה"א.ר. בשעה שש לביתו של הרב, מצאוהו שקוע בעיון בספרים שנערמו על שולחנו. בפניו ניכרו היטב אותות ליל הנדודים והמאמץ הגדול שעשה למצוא אסמכתאות לפיתרון הבעיה הנוראה.⁶³

הרב אפרים אושרי, משורדי גטו קובנה, תיאר שבאותו בוקר גורלי ביקר בבית הרב שפירא, וכי הוא מצאו עדיין שקוע בעיון בספרים:

האב איך אים געטרָאָפֿן זיצנדיק פֿאַרטיפֿט אין יורה דעה סימן קנ"ז, און ארום אים איז דער גאַנצער טיש אָנגעלייגט מיט ספרים. זיין קערפער האָט געשוידערט [...]. דער רב ווייזט מיר דעם רמב"ם פון קידוש השם און זאָגט מיר: "איך האָב אַזאַ שאלה איינמאַל אין מיין לעבן".⁶⁴

תרגום: מצאתיו יושב ומעמיק ב[שולחן ערוך] יורה דעה סימן קנ"ז [על איזה עבירות יהרג ואל יעבור], וסביבו השולחן כולו מכוסה בספרים. גופו רעד [...]. הרב הראה לי את הרמב"ם בעניין קידוש ה' ואמר לי "קיבלתי שאלה שמעולם לא קיבלתי בחיי" [=מילולית: יש לי כזו שאלה, פעם יחידה בחיי].⁶⁵

ניכרות הקבלות ברורות בין תגובתו של הרב אברהם דוב כהנא-שפירא ובין תגובתו של רב הגטו ב"סיפורו של ניגון": הרב רועד ונשאר ער כל הלילה; הרב עוסק בסוגיית "על אילו עבירות יִהָרַג ואל יעבור"; הרב מעיין ברמב"ם בסוגיית קידוש ה'; הרב מעיד כי זו השאלה הקשה ביותר שהתמודד איתה אי פעם. סיפורו של הרב שפירא היה עשוי לשמש רקע היסטורי למרכיב השלישי שבפתיחת הפואמה של ויזל – פניית ראשי הקהילה אל רב, פוסק הלכות, שיכריע בענייני נפשות ויפסוק להם

63 א' תורי, גיטו יום יום: יומן ומסמכים מגיטו קובנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 62-63.

64 א אָשרי, חורבן ליטע, ניו יורק ומונטריאול תשי"ב, עמ' 142.

65 תרגומי. וראו תרגום אנגלי E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York, 1995, p. 61. עוד על אירוע זה ראו מ' טרשנסקי, "כתבי הרב אשרי מגטו קובנה: היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?", יד ושם – קובץ מחקרים מז, 1 (תשע"ט), עמ' 68.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

הלכה. ויזל היה עשוי להתוודע אל סיפורו של הרב אברהם דוב כהנא-שפירא מספרו של הרב אשרי, "חורבן ליטא", שיצא בשנת תשי"ב (1952).⁶⁶

גם לפתרונו של הגר"א יש רקע היסטורי העומד בזיקה ברורה לאירועי התלייה בחבל ורטגאן. כשנדרש ראש היודנראט בזדונסקה-וולה, ד"ר יעקב למברג, לקבוע מי יהיו עשרת הקורבנות - הוא ביקש להתנדב להיות הקורבן וצירף ל"רשימה" את משפחתו לאחר שקיבל את רשותה:

פעמיים ב-1942 נתלו יהודים מגיטו זדונסקה-וולה בפומבי - בפורים ובשבועות [...] שתי ההוצאות להורג היו ערוכים לראווה; היהודים אולצו להיות צופים בחזיון המעציב. [...] בפורים דרשו פקירי הגסטאפו מלודו' שניהלו את ההוצאה להורג, מלמברג לקבוע את הקורבנות. הוא השיב כי יכול לציין 4 נפשות בלבד: את עצמו ואת משפחתו. על תשובה זו הוכה.⁶⁷

בימי חודש מרס הראשונים הגיעו לעיר שני קציני גסטאפו בשם פוקס וריכטר. הם פקדו על ד"ר למברג להכין רשימה של עשרה יהודים 'בלתי רצוניים'. על השאלה מה פשעם של עשרה יהודים אנונימיים, ענו השניים, שכקציני גסטאפו הם לא חייבים הסבר לאיש, וכי עצם היותם יהודים הוא סיבה מספקת לחסלם. על כך העיר למברג כי בגיטו נותרו אלפי מועמדים יהודים. בתגובה הוכה למברג בפניו והוזהר שאם תוך רבע שעה לא יביא רשימה, הוא ומשפחתו ייתלו. למברג הגיע הביתה והודיע למשפחתו על כך וביקש את תמיכתם בסירובו להגיש את הרשימה [...] תוך כדי כך נודע הדבר לראש המשטרה החשאית בעיר, גרמני שחיי אשתו ניצלו בזכות הטיפול של ד"ר למברג. הוא הודיע לאנשי הגסטאפו, שהוא עצמו יכין את הרשימה.⁶⁸

כמו כן, סיפור הליכת הנידונים לתלייה אל מותם בניגון ובשירה התקיים בפורים תש"ב בזדונסקה-וולה, כפי שתועד בחיבורו של הוברבאנד:

מבין אלה שעלו בגורל כקדושים היה גם ר' נחום אליהו זילברברג [...]. כשנתבשרו הקדושים שהן יהיו הקורבנות בעד הכלל ובשבמותם יצילו את

66 אכן ד"ר יואל רפל כתב לי (תכתובת אישית 11 במאי 2022) כי הוא שמע מאלי ויזל כמה פעמים על הרב אשרי וכי הם אכן נפגשו בארצות הברית. חשוב לציין שהפסק של הרב כהנא-שפירא עסק בהתייצבות קולקטיבית ולא במסירה סלקטיבית, ובזאת הוא שונה ממה שמתואר אצל ויזל.

67 פנקס הקהילות (לעיל הערה 56), עמ' 115.

68 גיל, גשר של נייר (לעיל הערה 43), עמ' 197-198.

הכלל, תקפה אותם שמחה. נחום אליהו התחיל לשיר. הוא תבע מתשעת האחרים שגם ישירו. הם עשו כך [...] פורים תש"ב ה-3 במרץ [...] קרוב לשעה 11 הביאו שוטרים יהודיים רבים את עשרת הקדושים אל התליות. עשרת הקדושים הגיעו בשירה קולנית.⁶⁹

מפורסמת יותר הייתה צעידתו של שלמה ז'ליכובסקי, בעל תפילה בזרונסקה-וולה, למותו בתלייה בניגון ובנעימה, באירוע נוסף של תליית עשרה יהודים – בערב חג השבועות (21.5.1942). ימים ספורים לפני חג נעצרו עשרה יהודים, רובם חסידים, על עוון "חתרנות כלכלית והברחת מזון" ונידונו למוות בתלייה. ערב ההוצאה להורג הציע שלמה ז'ליכובסקי לחבריו ששהו עימו בצינוק לצום ולהתפלל תפילת יום הכיפורים, ושהוא ישמש שליח הציבור. כך אכן הם עשו, ואולם את תפילת הנעילה רחו למחרת היום, לשעת הצעידה לגרדום. כשהובלו עשרת היהודים בחוצות העיירה לגרדום הרים ז'ליכובסקי קולו בפיוט "אזכרה אלוהים ואהמיה", שבני אשכנז נוהגים לומר בתפילת הנעילה. כשהגיע לגרדום קפץ והכניס ראשו לתוך הטבעת והאיץ בתליין המופתע בקריאת "שוין?" (נו?), ובכך גרם לרגע להיסוס ולמבוכה בקרב הגרמנים. לאחר מכן צעק בניגון ובנעימה "שמע ישראל". עדי הראייה תיארו מחזה זה ואת השפעתו על נפשות הציבור שחויב להגיע לכיכר השוק בגטו ברחוב Stęszyk (כיום רחוב "הגטו היהודי" Getta Żydowskiego) ולצפות בהוצאה להורג.⁷⁰ מקונן השואה, המשורר יצחק קצנלסון, כתב עליו שיר

69 הוברבאנד, קידוש השם (לעיל הערה 39), עמ' 150-151.

70 על תלייה זו ראו פנקס הקהילות (לעיל הערה 56), עמ' 115. תלייה דומה זו של עשרה נידונים, באותו המקום ובחג יהודי, הביאה להחלפת החגים, ולפעמים, בעדויות שניתנו לאחר שנים, תוארה שהתרחשה בפורים תש"ב. ראו למשל: "פורים. עשרה יהודים מובאים לתלייה. עמודי התלייה כבר מוכנים וכל היהודים מחויבים לבוא ולהביט ב'הצגה'. כשאני שומע את שמות הנידונים לבי נופל בקרבי. כמה מהם מוכרים לי, אך אחד מהם... אחד מהם הוא יחיד ומיוחד בלבי: שלמה ז'ליחובסקי [...] שרקד עמנו, הילדים, במוצאי שמחת תורה. [...] עתה עומדים הנאצים להוציא אותך להורג בפורים. [...] עמודי התלייה מוכנים. אני כבר רגיל במוות, אך לראות אנשים מובלים כך אל מותם [...] את שלמה ז'ליחובסקי [...] כולנו מצטופפים מול העמודים. אני חש צמרמורת קלה. שקט מחניק על פני מאות האנשים המתכנסים כאן ונושאים עיניהם בחשש אל רחבת התלייה שעדיין ריקה. ולפתע, קול תפילה. אני מחסיר פעימה. אותו הקול, קולו של שלמה ז'ליחובסקי" (ה) שמירע, ירנן יער הנכרת: סיפור חייו של מנחם בריקמן, מועצה אזורית נחל שורק תשע"ג, עמ', 47-45). וראו שם כי בריקמן אומר שקולו של ז'ליכובסקי, ששר בחזוקה בדרך לתלייה את תפילה נעילה וזעקת "נקמה" שלו רגע לפני התלייה – "יהדהרו בתוכי לעולמי עד", בדומה ל'ניגון' בפואמה זו של ויזל ש"משיך / וימשיך / עד קץ הימין". עוד על תלייה זו ראו גיל, גשר של נייר (לעיל הערה 43), עמ' 204-201; פרבשטיין, בסתר רעם (לעיל הערה 44), עמ' 414; א' ברקוביץ, עמו אנוכי בצרה: יהדות בגטאות ובמחנות ההשמדה, ירושלים תשס"ו, עמ' 23-25. בכמה עדויות כתוב בטעות שאירוע זה התרחש בערב שבועות תש"ג (וצריך לתקן לתש"ב). ראו מ' פראגר, אלה

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

ביידיש: "דאָס ליד וועגן שלמה זשעליכאווסקי" (השיר על שלמה ז'ליכובסקי).⁷¹
שיר זה וכמה מן העדויות שהובאו כאן התפרסמו בשנות החמישים והשישים, זמן
רב לפני שכתב ויזל את הפואמה "סיפורו של ניגון", ולא אתפלא אם הכירן ויזל.

71 שלא נכנעו: קורות תנועת מרי חסידית בגיטאות, בני ברק תשל"ז, עמ' קלג; אליאב, אני מאמין
(לעיל הערה 60), עמ' 52-54. ראו עוד שם, עמ' 47-48, את ניגון "אני מאמין" ששרו האדמו"ר
מגרודז'יסק, ר' ישראל שפירא וקהילתו בצעדס לתאי הגזים בטרבלינקה.
כתב היד ביידיש נמצא בארכיון בית לוחמי הגטאות, מספר מחשב 6613, ויצא לאור בתרגום
לעברית בידי מ"ז ולפובסקי. ראו י' קצנלסון: כתבים אחרונים: ת"ש-תש"ד, תל אביב תשכ"ט
(תשט"ז), עמ' 52-58; התרגום מופיע גם אצל א' ארליך (עורך), ספר יזכור: זדונסקה וולה, תל
אביב תשכ"ט, עמ' 327-331.

ג. ללא נחמה וללא שמחה: המתח המתמיד

יש הקבלות מובהקות בין הפואמה של ויזל לפואמה של קצנלסון. בחינת הקבלות אלו תחדר את אופייה ואת ייחודה של כל אחת מהן. קצנלסון מציג בראשית הפואמה שלו את ז'ליכובסקי ואת גבורתו. בתיאור שירתו של ז'ליכובסקי בזמן צעידתו למוות הוא מתאר כיצד כל היהודים מצטרפים לשירתו "ומגרונו שרים כולם". בדומה לזה ויזל מתאר כיצד פתאום הצטרפו יהודים מכל כנפות הארץ לניגונו של רב הגטו:

השיר על שלמה ז'ליכובסקי	סיפורו של ניגון
הוא לבדו, לבדו ברוב דבקות פתח בשיר לפני המוות / וכמו לא לבדו הוא, עמו ישיר כל עם ישראל יחד - / הוא שר, ומגרונו שרים כולם, כל היהודים עדה נלהבת / על כן רוחו התפעמה כה, והוא כסערה המתלקחת.	אלמד אתכם שיר / ניגון שלמדתי היום / ניגון שנועד ליום הזה! [...] ופתאום [...] מכל כנפות הארץ / התקבצו יהודים והצטרפו אליה / [...] הם עזבו את מקום מנוחתם / לבוא לתוך הגטו הזה / לשיר ולחלום / עם היהודים הללו / ההולכים אל מותם

שניהם מתארים, כל אחד בדרכו, את חשיבות השמחה ואת אסון העצבות והמרמה השחורה:

השיר על שלמה ז'ליכובסקי	סיפורו של ניגון
למה זה, הוי, למה, יהודים, ראשיכם כבדו פתאום, כה שחו / למה זה פניכם לבשו קדרות, תעמדו אילמים כולכם, בלא נוע / חזקו נא, התחזקו באמונה, ממנה עוז תשאפו / יהודים עלולים, חלילה, במרה שחורה לשקוע! יהודים! ערב שבועות היום! מחר תורתנו הניצחת / הקדושה, ניתנת לנו שוב, אשר היא מאז - נחמתנו / וגם אנו, אנו בייחוד, הגם שלא נזכה לכך עוד / אסור לנו היום למשוך עצבות עלינו.	אני יודע מדוע זה כך / אומר הבעש"ט לרב בגטו / אני יודע מדוע כוחותיי עזבוני / אני יודע מדוע: / ליכי ככד מכאב / יותר מידי כאב / ואין אלוהים שוכן אלא בשמחה / בשמחה לברה. / [...] עזור לי להניס את יגוני / ואתה תראה / תראה מה ניתן להשיג באמצעות השמחה / עזור לי להכניס שמחה אל תוך ליבי! / אך רב הגטו / שעצבות התגברה עליו / אינו מסוגל לעזור לבעש"ט.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

ואולם כבר כאן מתגלים ההבדלים התהומיים ביניהם. אצל קצנלסון אכן ז'ליכובסקי הצליח להחדיר שמחה ולנחם את הקהל בזכות שניתנה לו למות על קידוש ה' ולשמש נציג העדה. הוא אף הרים את קרנם של היהודים, לפחות בתחושתם, והחזיר להם את כבודם האבוד, כשהצליח לרגע קט להמם את הקצינים הנאצים ולגרום להם להיסוס ולמבוכה. לעומת זאת אצל ויזל אין ניחומים ואין שמחה. אין במעשה של קידוש ה' זכות ואף לא שמחה. לא זו אף זו, בפואמה של קצנלסון ז'ליכובסקי משמש דמות לחיקוי, וכל הקהל רוצה למות על קידוש ה' כמותו: "רוצים / גם אנו בכך! [...] כולנו פה בזדונסקא-וולא, קדושים נהיה-נא". לעומת זאת אצל ויזל המוות אינו הרואי ואין כוספים לו. הוא נעשה בלית ברירה מתוך דבקות בעקרון האחדות. אומנם עדיף למות יחד, כקהילה, ולא לערוך סלקצייה עצמית, שיש בה הבחנה בין דין לדין ובין דם לדם, אך עם זאת אין בכך מוטיב של טוב או של זכות, ועל אחת כמה וכמה אין בכך קורטוב של שמחה. "סיפורו של ניגון" מבוסס על עצבות שאינה ניתנת לריפוי ועל שבר שאינו ניתן לאיחוי:

סיפורו של ניגון	השיר על שלמה ז'ליכובסקי
<p>וכל היהודים / בתנועה אחידה / פונים אל עבר רַבֵּם כמבקשים אישור: / האם זה אמיתי? / אולי רק חלום? / חלום בלהות? / פאארסה? / חלקם בוכים / אחרים מחייכים / בוהים לתוך הריק. / הבה נתכונן אומר הרב / הוא לא אומר למה להתכונן / כולם יודעים. / הבה נאמר את הווידוי / כולנו יחד / אומר הרב / ולאחר מכן שמע ישראל / כולנו יחד / הבה נשמיע תחינתנו לפני אדון הכול.</p>	<p>הוי, יהודים, נגילה נא! אשרינו שמיתתנו כך היא! / כי בעד הכלל נמסור נפשנו ולקידוש ה' עתה נלכה! / למות על התליה זכותנו הגדולה היא / נשירה נא, יהודים, בשיר וזמר נשתפכה. הוא עולה, ויהודים עולים עמו, מנוחמים ומאומצים / מה נכספו עתה להיות עם העשרת, נפשתם תהמינה: / לו אך ניתן להם, והתפרצו אל התלויות: "רוצים / גם אנו בכך! [...] כולנו פה בזדונסקא-וולא, קדושים נהיה-נא!"</p>

קצנלסון, ציוני סוציאליסטי חבר תנועת דרוו, בחר בשירו דווקא להאדיר את התפיסה המסורתית-דתית של קידוש ה' ושל הקורבן. לעומת זאת בפואמה של ויזל,

שגדל בבית אורתודוקסי וראה עצמו חסיד כל ימיו,⁷² אין רמז ושמץ לדברים הללו.⁷³ קצנלסון הציג את מי שמת על קידוש ה' כקורבן המכפר על עמו, ולכן בעיניו יש באקט ההרואי של הליכה למוות - זכות ושמחה מתפרצת. אצל ויזל פעולה זו מעוררת תמיהה:

סיפורו של ניגון	השיר על שלמה ז'ליכובסקי
<p>לכן ידידי / אחיי / הבה נשיר בקול / בקולי קולות / הנשמע קולי? / אנו נשיר בקול כה רם / ששירנו ימלא שמים וארץ / [...] חלקם מביטים בו / אך לא מבינים; / אחרים מבינים אך לא מעיזים להתבונן בו; / ישנם אלה המשתוממים: לשיר? / הרב, אתה רוצה שנשיר? / כאן? עכשיו?</p>	<p>הבו ונצא פה במחול, בריקוד כשר לפני המוות! / מה טוב ומה נעים חלקינו! פה בלב השוק, פתוך / לתת נפשנו נדבה בעד כלל ישראל, לעלות עולה כליל על המזבח! / גם החומר שבנו, כנפש יערוג לכך - נרקוד נא, יהודים, בלב שמח! שירו שמים וארץ, זמרו, ישיר אלוהים, "השם המפורש" ממקומו / שירו אתם פה כל דרי מטה, שירו למעלה, שוכני ברקיע / שירו כל ש"י עולמות, הריעו, הרנינו השם ז'ליכובסקי שלמה / כי שם האדם הוא הגדיל עלי ארץ, כבוד האדם הוא הגביה!</p>

לפי ויזל אין להעלות על הדעת את מה שכתב קצנלסון "מה טוב ומה נעים חלקינו" למות, וקל וחומר אין יוצאים בריקוד בלב שמח. אומנם ב"סיפורו של ניגון" הבעש"ט והגר"א רוקדים וחוגגים את נאמנותם של היהודים לעמם, והיא מגיעה לשיאה במוכנות למות, כולם יחד, ובלבד שלא למסור עשרה לנאצים. אך עם זאת הקורבנות, היינו קהילת יהודי דונסקה-וולה, לא הלכו בשמחה למוות. מלבד זאת קצנלסון שם דגש על כבוד האדם העולה וצומח מתוך פעולת ההליכה אל המוות. לעומתו ויזל לא ראה בכך שום כבוד ואולי אף להפך - חילול ה'. אין נחמה בקורבן

72 ראו לעיל הערה 19.

73 מיכל שאול הראתה שסיפורי הניגונים נועדו לקשור את אירועי השואה למסורת של קידוש ה' כדי להעניק למות המיליונים משמעות דתית. ראו שאול, אני מאמין (לעיל הערה 31). דומני שיש לעמת את התפיסה של ויזל עם מסקנתה.

החסידות והניגון החסידי ב"סיפורו של ניגון" מאת אלי ויזל

ואין נחמה בהגבלת כבוד האדם הנרמס והנשפלת. הניגון, שלפי ויזל הוא חוויית הנוכחות המתעמתת עם חוויית ההיעדרות, הוא ניגון נצחי: "הַנְּגוֹן מִמְּשִׁיךְ / וְיִמְשִׁיךְ / עַד קֶץ הַיָּמִין / וּמַעֲבָר". כלומר המתח וההתעמתות ממשיכים ללוות את היהודי בכל דור ודור. אין בכך נחמה אך יש בכך הבטחה שלצד ההיעדרות יש גם צד של חוויית נוכחות.

ס י כ ו ם

במאמר זה הוצג בסיס היסטורי שהיה עשוי לשמש הראה לוויזל למסגרת שבחר להציג בה את "סיפורו של ניגון". עם זאת, מרכזה של הפואמה אינו ברובד ההיסטורי כי אם ברובד הספרותי-הגותי ובהגדרה מחודשת שוויזל מעניק לחסידות ולניגון החסידי. הקהילה של ויזל ב"סיפורו של ניגון" בחרה, בהשראת רבה, רב הגטו, ובניגוד לכמה מקבילות ההיסטוריות - שלא להיענות לדרישות הגרמנים אלא לצעוד אל מותה. בחירה זו היא למעשה חזרה לחוות הדעת הראשונה שקיבל רב הגטו, היינו פסק ההלכה של הרמב"ם, על אף חריגותה של השואה, שבעטייה מבקר הרב פסק זה. ויזל בחר בפסק זה מתוך הבנה ייחודית של טיב החסידות ומתוך הגדרה חדשה שהעניק לה. לתפיסתו החסידות היא תנועה הרוגלת באחדות הקהילה כערך הגבוה ביותר, הגובר על כל שאר הערכים - אפילו, במקרים מסוימים, על החיים עצמם. את הניגון החסידי הוא הגדיר כמתח המתמיד בין חוויית הנוכחות האלוהית ובין חוויית היעדרותה. מתח זה נצחי, והוא ממשיך הלאה לשורדים ולדורות הבאים ומבטיח שלצד חוויית ההיעדרות האלוהית הנוראה ישנה גם חוויה של נוכחות, הממשיכה להתקיים. בתפיסה הפוסט-שואתית של ויזל הניגון החסידי הוא בסופו של דבר הקישור של היחיד למסורת הקהילה היהודית ולזיכרון הקולקטיבי שלה, על אף אופיו הדיאלקטי של מתח מתמיד.

לפי מוריס האלבווקס הזיכרון הקולקטיבי הוא תודעה משותפת של חברי קהילה מסוימת, בעלי דימויים שווים או דומים, לאירועים היסטוריים. הזיכרון האישי מושתת על חוויות אישיות שהאדם חווה באופן בלתי אמצעי במשך חייו. לעומת זאת הזיכרון הקולקטיבי כולל בתוכו גם אירועים של העבר שלא חווה היחיד באופן ישיר אלא שהועברו על ידי אחרים, היינו על ידי סוכני התרבות.⁷⁴ לפי ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה נוכחות זו של עבר בהווה "קשורה תמיד באופן אינטימי לחיים אך גם למוות".⁷⁵ יוסף חיים ירושלמי ציין כי סוכני התרבות של זיכרון השואה,

M. Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago 1992 74
P. Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 75
26 (1989), p. 19

המנחילים את זיכרון השואה לדורות העתיד שלא חוו את התופת באופן אישי, אינם ההיסטוריונים כי אם הסופרים: "נושא השואה כבר חולל מחקר היסטורי נרחב, יותר מכל מאורע אחר בהיסטוריה היהודית. אך אין בליבי שום ספק שדמותה של השואה זוכה לעיצוב לא על סדנן של ההיסטוריון, אלא בכור המִצְרָף של הסופר".⁷⁶ אין ספק שהסופר אלי ויזל היא סוכן תרבות ושחקן מרכזי בהנחלת הזיכרון הקולקטיבי של השואה לבני הדורות שלאחר השואה. ואולם ויזל אינו משמש רק "כהן זיכרון" לשואה כי אם גם "כהן זיכרון" לחסידות. התפיסה שהחסידות היא קולקטיב והניגון החסידי הוא הזיכרון הקולקטיבי השורר ועובר מדור לדור היא תפיסה ייחודית לאלי ויזל, ובזה הוא גם תרם למחקר הספרותי וההגותי של החסידות.

76 י"ח ירושלמי, זְכוּר: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תרגם מאנגלית ש' שביב, תל אביב תשמ"ח, עמ' 125.